

Tamara Wronśka

ORCID: 0000-0001-7762-5461
(Akademia Wojskowa im. Jewhenija Berezniaka w Kijowie)

Olena Stiażkina

ORCID: 0000-0002-2781-4261
(Instytut Historii Ukrainy Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie)

POLACY-„MINUSOWCY” NA SOWIECKIEJ UKRAINIE (LATA DWUDZIESTE – POCZĄTEK LAT TRZYDZIESTYCH XX W.)*

Warsenale terroru politycznego, oprócz dobrze znanych form represjonowania (eliminacja fizyczna, pozbawienie wolności, zesłanie), znalazło się – i miało szerokie zastosowanie – również takie narzędzie, jak „oczyszczanie” społeczeństwa z obywateli uznanych za „element społecznie niebezpieczny, a także z byłych więźniów GUŁagu – poprzez ich celową izolację na obszarze ZSRS. Analiza tego rodzaju środka represji oraz wprowadzenie do dyskursu naukowego nowego określenia – „minusowcy”¹ pozwoli na pogłębienie wiedzy na temat terroru politycznego i jego skutków.

Przyglądając się wykorzystywaniu wspomnianej formy represji wobec Polaków mieszkających na terenie sowieckiej Ukrainy, warto skupić uwagę na kilku elementach mechanizmu jej stosowania. Po pierwsze – na tworzeniu przez reżim bolszewicki podstaw prawnych dla prowadzenia prześladowań oraz ich dokonywania w praktyce,

* Tłumaczenie z języka ukraińskiego: dr Iwan Kozłowski.

¹ „Minusowcy” – praktycznie nieznaną kategorią ofiar terroru politycznego reżimu stalinowskiego, które karano poprzez wysiedlenie ze stałego miejsca zamieszkania wraz z zakazem osiedlenia się w szeregu miejscowości ZSRS („ukaranie przestrzenią”). Wykaz/liczba („minus geograficzny”) był zamieszczany w specjalnych rozporządzeniach. Bardziej szczegółowo na temat tej definicji oraz logiki jej stosowania zob. T. Wronśka, O. Stiażkina, *Minusnyky: pokarani prostorom*, Kyjiw 2021, s. 456.

m.in. poprzez kształtowanie specjalnego języka oskarżeń. Po drugie – na specyficie doświadczeń Polaków-„minusowców” w porównaniu do innych grup obywateli poddanych tej karze. Po trzecie – na kształtowaniu sowieckiej koncepcji represjonowania, opartej na wykorzystaniu geograficznego potencjału ZSRS, w której Ukraina była postrzegana jako terytorium niepewne (z politycznego punktu widzenia), a Polacy na niej mieszkający – jako potencjalni zaborcy tych terenów.

W latach dwudziestych i na początku lat trzydziestych stosowano jeszcze względnie łagodne „ukarania przestrzeni”^{**}. Jednocześnie szykowano się do większych „operacji narodowościowych” i tworzono szczegółowe wytyczne niezbędne do ich przeprowadzenia. Przygotowywano się również do wdrożenia zasady wykorzystywania członków rodzin jako zakładników oraz do przekwalifikowywania wykroczeń gospodarczych na przestępstwa polityczne. Zawężając ramy geograficzne badania do granic sowieckiej Ukrainy, należy zwrócić uwagę na dwa czynniki: na polityczną bezpodmiotowość republiki (m.in. w zakresie kształtowania podstaw prawnych do przeprowadzenia represji) oraz na zaangażowanie (dobrowolne lub przymusowe) w procedurę „ukarania przestrzeni” ukraińskich elit i zwykłych (przeciętnych) ludzi należących do różnych wspólnot etnicznych, społecznych, a także grup wiekowych.

Cezurę pracy ograniczono do lat dwudziestych i początku lat trzydziestych. Na podstawie szerokiej gamy dokumentów, w tym archiwalnych spraw karnych, dokonano analizy wydarzeń wspomnianego okresu, w którym Polacy stawali się „minusowcami” na długo przed zakrojoną na szeroką skalę zmasowaną akcją represyjną wymierzoną przeciwko wspólnocie polskiej (rozpoczęła się ona wraz z realizacją sfigowanej sprawy Polskiej Organizacji Wojskowej, po której m.in. zlikwidowano instytucje polskiej kultury czy polski rejon narodowościowy)².

W retrospektywie historiograficznej omawiane tu badanie, w jego szerokim rozumieniu, koreluje z bogatym dorobkiem nauk humanistycznych (po części na nim bazuje) w zakresie strategii kształtowania idealnego – z punktu widzenia władz – społeczeństwa oraz stosowania interwencjonizmu państwowego, m.in. w postaci kontroli, przymusu, ustanawiania „norm” i „anomalii”, opieki itp.³ Analiza ta jest także oparta na opracowaniach tych historyków, którzy usiłując zrozumieć specyfikę sowieckiej „nowoczesności” jako antyliberalnego i wręcz antyludzkiego projektu, domniemywali, że przemoc i represje są fundamentem i podstawowymi metodami zarządzania reżimu bolszewickiego⁴. Specjaliści ci analizowali wszystko co „sowieckie” jako specyficzną

^{**} Pojęcie „ukaranie przestrzeni” zostało w ukraińskiej literaturze historycznej wprowadzone przez dr hab. Tamarę Wronską i prof. Olenę Stiażkinę. W języku polskim nie ma ono swojego odpowiednika, aczkolwiek jest zbliżone do terminu „zesłanie”. Różni się tym, że w przypadku „ukarania przestrzeni” wskazywano obszary, w których represjonowane osoby nie mogły się osiedlać. Na wyraźną prośbę autorek niniejszego artykułu redakcja zastosowała dosłowne tłumaczenie ukraińskiego określenia (przyp. red.).

² J. Kupczak, *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1938*, Wrocław 1994; H. Stronksyj, *Zlet i padinnia. Polśkyj nacjonalnyj rajon w Ukrajini w 20–30-ch rokach*, Ternopil 1992; *idem*, *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998.

³ Z. Bauman, *Modernity and the Holocaust*, Ithaca 1991; A. Giddens, *The Consequences of Modernity*, Stanford 1990; J.C. Scott, *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven 1998.

⁴ R. Conquest, *The Great Terror: A Reassessment*, New York 1990; J. Arch Getty, O. Naumov, *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, New Haven 1999; P. Hagenloh, „Police, Crime, and Public Order in Stalin’s Russia, 1930–1941”, maszynopis rozprawy doktor-

cywilizację oraz skupiali się na metodach inżynierii społecznej i angażowaniu społeczeństwa w urzeczywistnianie bolszewickiego modelu socjalizmu.

Należy jednak zauważyć, iż analiza owego wysłania („minusa geograficznego”) jako przejawu terroru lub środka wykluczenia szerokiego kręgu „niepewnych” osób i przedstawicieli różnych narodowości (m.in. Polaków) z „idealnego sowieckiego” społeczeństwa nie była w sposób wyraźny przeprowadzana w ramach wspomnianego wyżej zagadnienia. Miała ona jedynie charakter pobieżny. Taka próżnia historiograficzna była spowodowana tym, że badacze zazwyczaj koncentrowali się na najbardziej drastycznych przejawach terroru politycznego. Natomiast wysłanie, chociaż stosowane wobec dość licznej rzeszy ludzi, traktowali jako prolongację przemocy lub jako dość łagodny rodzaj kary, który nie zasługuje na szczególną uwagę. Poza tym ukształtowane wyobrażenie o owej „dodatkowości” czy względnej łagodności tego typu działania represyjnego doprowadziło do braku należytej przejrzystości w formułowaniu definicji „zesłania” i „wysłania”, także pod kątem specyfiki stosowania tej ostatniej kary w trybie karnym i administracyjnym wobec różnych kategorii ludności. Wyjątek stanowią pojedynczy naukowcy, którzy – niestety powierzchownie – rozpatrywali tę kwestię w opracowaniach na temat historii sowieckich organów bezpieczeństwa państwowego, paszportyzacji czy środków represji stosowanych w ZSRS i USRS⁵.

Problem „minusowców” (jak też użyto tego określenia) po raz pierwszy w nauce poruszono w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych XX w. przy okazji badania zagadnień dotyczących reżimowych środków represji i wprowadzania systemu paszportowego (dowodów osobistych) na sowieckiej Ukrainie⁶. Później wzmianki na temat ukaranych/dyskryminowanych poprzez zakaz zamieszkiwania w określonych miejscowościach ZSRS sporadycznie pojawiały się w publikacjach podejmujących nieco odmienne tematy⁷. Kwestia ta intencjonalnie znalazła się w opracowaniach W. Kołosowa i P. Polana, aczkolwiek naukowcy ci w badaniach „wyszli od terroru stalinowskiego”⁸. Należy

skiej, University of Texas, 1999; *Politycznyj teror i teroryzm w Ukraini: XIX–XX st. Istoryczni narysy*, Kyjiw 2002.

⁵ I. Perepełycia, *Sowiecka paszportyzacja jak zasib moskowskoho ponewolennia i teroru*, „Wyzwolnyj szlach” 1953, t. 11 (73), s. 17–21; M. Metiuz, *Ograniczenieje swobody prożywanija i pieriedwiżenija w Rossiji (do 1932 g.)*, „Woprosy istoriji” 1994, nr 4, s. 22–34; Ju. Fielsztinskij, *K istoriji naszej zakrytosti: Zakonodatielnyje osnovy sowietskoj immigracionnoj i emigracionnoj politiki*, Moskwa 1991; I. Wynnyczenko, *Ukrajina 1920–1980-ch: deportaciji, zaslannia, wyslannia*, Kyjiw 1994; W.P. Popow, *Pasportnaja sistemia w SSSR (1932–1976 gg.)*, „Socis” 1995, nr 8, s. 3–14, nr 9, s. 3–13; A. Bajburin, *Wwiedienije pasportnoj sistiemy w SSSR*, <http://albertbaiburin.ru/cntnt/aktualnie-okna/vedenie-pasportnoy-sistemi-v-sss.html> (dostęp 6 XII 2021 r.); N. Muan, *Pasportnaja sistema i wybor miesta žytelstwa w Rossii i Sowietkom Sojuzie*, „Nieprikosnowiennyj zapas” 2005, nr 4; W.T. Okipniuk, *Derżawne polityczne upravlinnia USRR (1922–1934): Istoryko-jurydycznyj analiz*, Kyjiw 2002; D.A. Paszczenko, *Stanowлення ta ewolucija reżymnoji systemy w Radianskij Ukraini (1917–1953 rr.)*, Winnycia 2019 i in.

⁶ T. Wronśka, *Reżymno-obmeżuwalni zachody organiw władny na wyzwolenij terytoriji Ukrainy pid czas Welykoji Witsczynianoji Wijnny ta w perszi powojenni roky*, „Storinky wojennoji istoriji Ukrainy” 1997, t. 1, s. 125–143; T.W. Wronśka, S.W. Kulczyćkyj, *Radianska pasportna systema*, „Ukrajinskij istorycznyj żurnal” 1999, nr 3/4.

⁷ T. Wronśka, *Upokorennia strachom: simejne zarucznyctwo u karalnij praktyci radianskoji władny (1917–1953 rr.)*, Kyjiw 2013; eadem, *Powtornyky: pryreczeni branci GUŁAGu (1948–1953 rr.)*, Kyjiw 2019.

⁸ P.N. Polan, *Nie po swojej wole. Istorija i geografia prinuditielnych migracij w SSSR*, Moskwa 2001; *Stalinskije dieportacii: 1928–1953. Dokumenty*, sost. N.L. Pobol, P.N. Polan, Moskwa 2005; W.A. Kołosow, P.M. Polan, *Ograniczenieje territorialnoj mobilnosti i konstruirowanije prostranstwa ot stalinkojo epochi do naszych dniej [w:] Rieżimnyje ludy w SSSR*, Moskwa 2009, s. 25–48; P.M. Polan,

zaznaczyć, że samego terminu „minusowcy” badacze niemal w ogóle nie używali. Określenie, które trafiło do szerokiego obiegu z języka osób represjonowanych oraz – po części – prekursorów terroru, było zrozumiałe i rozpowszechnione w mowie potocznej ofiar bolszewickiego systemu. Z rzadka występuje ono w literaturze pamiętnikarsko-publicystycznej. Jednakże – z małym wyjątkiem⁹ – z niej również niewiele możemy się dowiedzieć o istnieniu w ZSRS tego rodzaju środka ukarania/dyskryminacji. Samo to pojęcie jest absolutnie niezrozumiałe nie tylko dla większości mieszkańców współczesnej Ukrainy, lecz także dla historyków na Ukrainie i za granicą. Bogata historiografia poświęcona represjom wobec Polaków skupia się na dużych antypolskich kampaniach¹⁰ (głośnych procesach i rozprawach politycznych, deportacjach, głodzie, „operacji polskiej” NKWD). Stąd bardziej „miękkie” ukaranie, za jakie uważane są wysiedlenie i zakaz powrotu, pozostaje szerzej nieznanne, podobnie jak definicja „minusowcy”.

Należy uwzględnić, że kategoria „minusowców” często była tworzona nie tylko na podstawie odpowiednich rozkazów, instrukcji i artykułów kodeksów karnych republik związkowych, ale także w wyniku operacji „uszczelniania granic”, stając się efektem „ubocznym” przymusowych migracji zarobkowych, rozkułaczania, budowy zakładów przemysłu zbrojeniowego itp.¹¹ Dawid Szirer zasadnie stwierdził, że taki sposób tworzenia kategorii „minusowców” skutkowało tym, że „dziesiątki tysięcy ludzi, wysiedlonych z domów i wypędzonych ze swych rodzinnych miejsc, nigdy nie figurowały wśród represjonowanych. Wysiedleni ludzie nie byli oficjalnie aresztowani i dlatego nigdy nie byli brani pod uwagę przy ustalaniu/obliczaniu liczby osób więzionych w łagrach, koloniach, osiedlach pracy (*trudposiolkach*)”¹². Należy podkreślić, że sprawy „minusowców”, w tym też Polaków-„minusowców”, którzy otrzymali wyroki wydane przez sowieckie organy pozasądowe, także znalazły się w zasobach archiwalnych i są

Geografija nieswobody: ob infrastrukturie dieportacij i sowietskoj riezymnosti, <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php> (dostęp 6 XII 2021 r.).

⁹ Je.S. Ginzburg, *Krutoj marszrut: Chronika wriemien kulta licznosti*, Moskwa 1990; A. Solżenicyn, *Archipelag GULAG: 1918–1956. Opyt chudożestwiennogo proizwiedienija: Polnoje izdanije w odnom tomie*, Charków–Bielgorod 2014; K. Pietrus, *Uzniki kommunizma*, Moskwa 1996.

¹⁰ O. Rublow, W. Reprynczew, *Repressiji proty polakiw w Ukraini u 1930-ti roku*, „Z archiwii WUCzK-GPU-NKWD-KGB” 1995, nr 1/2 (2/3); O. Rublow, *Szkie do istoriji zahybeli ukrajinskoji „Poloniji”, 1930-ti roky*, „Istoriograficzni dowlidżennia w Ukraini” 2003, nr 13, s. 275–319, http://resource.history.org.ua/publ/graf_2003_13_1_275 (dostęp 6 XII 2021 r.); H. Stroński, *Repressje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998; *Wielki terror: Operacja polska 1937–1938*, Warszawa–Kijów 2010 (seria „Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych”, t. 8)/*Welykyj teror: Polśka operacija 1937–1938*, Warszawa–Kyjiw 2010 (seria „Polszcza ta Ukrainia u trydciatych–sorokowych rokach XX stolittia: Newidomi dokumenty z archiwiiw specialnych służb”, t. 8); R. Dzwonkowski SAC, *Głód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947)*, „Teki Komisji Historycznej” 2012, vol. IX, s. 203–223, <http://old-panol.ipan.lublin.pl/wydawnictwa/THist9/Dzwonkowski.pdf> (dostęp 6 XII 2021 r.); H. Stronśkyj, *Polśke naselennia USRR w umowach Hołodomoru 1932–1933 rr.*, „Ukrajinskyj istorycznyj żurnal” 2017, nr 4, s. 95–127; O. Bażan, W. Zołotariow, *Polśka operacija” NKWS 1937–1938 rr. Pidhotowka nakazu nr 00485 w Kyjiwśkij ta Charkiwśkij oblastiach*, „Krajeznawstwo” 2019, nr 3, s. 192–204; T. Sommer, *Operacja antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim*, Gdańsk 2020.

¹¹ A. Chandler, *Institutions of Isolation Border Controls in the Soviet Union and Its Successor States, 1917–1993*, Montreal–Kingston–London–Buffalo 1998; K. Brown, *Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*, Cambridge (MA) 2004; S. Dullin, *La frontière épaisse. Aux origines des politiques soviétiques (1920–1940)*, Paris 2014.

¹² D. Szirer, *Stalinskij wojennyj socializm: repressii i obszczieswiennyj poriadok w Sowietkom Sojuzie, 1924–1953 gg.*, Moskwa 2014, s. 271.

przyczacane w wielotomowym wydawnictwie zatytułowanym *Reabilitowani istorije-ju*. Właśnie te materiały w połączeniu z fragmentarycznymi informacjami zawartymi w egodokumentach stanowią bazę źródłową niniejszej publikacji. Pozwalają one na zrekonstruowanie przebiegu postępowania karnego (i dokumentów z nim związanych) wobec Polaków, a także przesłedzenie modyfikacji tego rodzaju kary równolegle z rozszerzaniem wykazu miejscowości objętych zakazem zamieszkania w ZSRS i USRS.

Zakończenie wojen (I wojny światowej, wojny domowej w Rosji i bolszewickich „wypraw krzyżowych”, tj. kampanii zbrojnych przeciwko niepodległym państwom powstającym na gruzach imperium) oraz usiłowanie wdrożenia komunistycznego modelu sprawowania władzy na wszystkich podbitych na początku lat dwudziestych terenach były głównymi czynnikami, które uwarunkowały nie tylko polityczne i społeczno-gospodarcze, lecz także karne – m.in. represyjno-przestrzenne – strategie bolszewików. Na początku lat dwudziestych kremłowskie kierownictwo wpadło w pułapkę swoich własnych wyobrażeń o społeczeństwie komunistycznym oraz zasad, według których powinno ono być kształtowane, jak też niezgodności powyższych wyobrażeń z rzeczywistymi praktykami i realnym życiem, w którym trauma wojny łączyła się z problemami uchodźstwa, bezdomności, załamania się gospodarki, głodu, społecznego i narodowego nieposłuszeństwa itp. Bolszewickie przewidywania dotyczące rozpętania rewolucji światowej oraz nadzieje na międzynarodową solidarność proletariacką nie ziściły się w konfrontacji z realiami – porażką w wojnie z Polską, utratą imperialnych terytoriów oraz wewnętrznym oporem, który zagrażał zachowaniu przez bolszewików władzy na Kremlu. Jak słusznie zauważył Dawid Szirer, „wojna była niezmiennym motywem dla wszystkich liderów bolszewickich”¹³, a reżim ukrytego stanu wyjątkowego stał się permanentnym mechanizmem utrwalania oraz istnienia władzy sowieckiej.

Państwo, które powstało na terenach Ukrainy w wyniku zbrojnej interwencji bolszewików, na skutek braku legitymizacji zewnętrznej i wewnętrznej samo wprowadziło stan wyjątkowy. Rządzący byli bowiem w ciągłej konfrontacji z własnym społeczeństwem. Tym właśnie była podyktowana potrzeba formułowania specjalnych narzędzi prawnych służących do „obrony zdobyczy rewolucji”, które – oprócz innych metod, w tym siłowych – przewidywały także geograficzne odizolowanie zarówno tych prawdziwych, jak i domniemanych oponentów nowego reżimu.

Aby zrozumieć politykę władz bolszewickich w zakresie kształtowania kategorii „minusowców” i instytucji wysiedlenia, stosowanej w zastępstwie masowego mordowania przeciwników, należy brać pod uwagę nie tylko szeroko zakrojone działania izolacyjne i wymuszone przyzwolenie na wewnętrzną mobilność, lecz także pewne zmiany w działalności organów represji, które na przestrzeni wszystkich wojen od 1914 r. do początku lat dwudziestych wraz z armią prowadziły na terenach anektowanych niemal niekontrolowany (często też nieusankcjonowany) terror (egzekucje, branie zakładników, grabieże, podpalenia itp.).

Niepohamowaną agresję czekistów i ich pomocników trzeba było objąć kontrolą. Powołano więc GPU-OGPU w miejsce CzK, nastąpił także wysyp prawniczo-biurokratycznego piśmiennictwa, m.in. dekretów, ustaw, postanowień, instrukcji. Działania te nie miały (nie przede wszystkim) wpływać na kształtowanie „nowej sowieckiej praworządności”, lecz raczej ukrócić samowolną przemoc stosowaną w imieniu władzy

¹³ *Ibidem*, s. 190.

bolszewickiej. W nowym, bolszewickim państwie nie mogły współistnieć dwa ośrodki inicjowania terroru. Partia wzięła zatem działania represyjne pod swoją ścisłą kontrolę.

Ponadto zmiana stosunku wyższych struktur władzy do represji była wyłącznie związana z czysto gospodarczymi wyzwaniem, bez odpowiedzi na które bolszewicy mogliby stracić podstawę materialną swego istnienia. Stosowanie bestialskiej przemocy, jak udowodniły lata wojny, nie sprzyjało wzrostowi wpływów do budżetu państwa. Zastraszeni fizycznym unicestwieniem ludzie wszak najmniej dbają o to, jak zapłacić podatki. Wręcz przeciwnie – oni usiłują uciec lub stawiać opór. Władze bolszewickie w walce o przetrwanie musiały więc pozornie poluzować represje przy jednoczesnym zapewnieniu ich maksymalnej efektywności. Tym razem starano się ją osiągnąć nie przez ich manifestowanie, lecz przez uczynienie ich praktycznie niezauważalnymi dla szerokiego ogółu.

Nowe, szczegółowe akty prawne – chociaż bardzo skomplikowane i niejednoznaczne – w zakresie wysłania i wysiedlenia były m.in. odpowiedzią na wyżej wymienione wyzwania. Dekret Wszechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego z dnia 10 sierpnia 1922 r. – O wysłaniu administracyjnym¹⁴ stał się pierwszym aktem normatywnym regulującym karę, która miała być wymierzana w trybie pozasądowym – na podstawie decyzji odpowiedniej instytucji. Wspomniany dekret był dość nieprecyzyjny zarówno pod względem treści, jak i stosowanego w nim aparatu pojęciowego. Naśladując (kopiując) praktykę karną sowieckiej Rosji, analogiczny dokument został uchwalony 6 września 1922 r. na sowieckiej Ukrainie¹⁵.

Tymczasem w katalogu środków represyjnych w pierwszych kodeksach karnych sowieckiej Rosji i Ukrainy z 1922 r. znalazło się – oczywiście oprócz innych – „wyznanie poza granice RSFRS [a także z USRS – aut.]” na sprecyzowany lub nie czas (bezterminowo). Według art. 49 kk USRS osoby, które zostały uznane za „społecznie niebezpieczne” na określonym terytorium z powodu ich „przestępczej działalności” lub powiązań (kontaktów) ze „środowiskiem przestępczym”, mogą – na mocy wyroku sądowego – zostać pozbawione prawa pobytu w niektórych miejscowościach na okres do trzech lat¹⁶. Ustawodawca tym samym cynicznie uznał, że fakt realnej winy nie ma żadnego znaczenia. Właśnie wtedy zostały stworzone przesłanki do rozszerzenia pojęcia „element społecznie niebezpieczny”, które w niedługim czasie obejmie szerokie grono osób, stygmatyzowanych w ten sposób przez władze. Później – w nowej redakcji Kodeksu karnego USRS z 1927 r., m.in. w art. 21 (pkt „ż”) katalogu środków „obrony socjalnej” (od 1934 r. zaczęto stosować termin „kara”) – została zapisana sankcja karna: „**Wydalenie** [tu i dalej czcionka pogrubiona przez aut.] z określonych miejscowości na okres do trzech lat”¹⁷. Warto jednak zauważyć, że decyzje dotyczące wysłania wewnętrznego (małego „minusa geograficznego”), wydawane przez sądy powszechne w latach dwudziestych, ale też później, jedynie sporadycznie były traktowane jako kara podstawowa.

¹⁴ *Sbornik zakonodatelnykh i normativnykh aktov o riepriessijach i rieabilitacii zertw političeskich riepriessij*, otw. za wyp. i sost. E.A. Zajcew, Moskwa 1993, s. 12.

¹⁵ Centralnyj derżawnyj archiw wyszcznych orhaniw władzy ta upravlinnia Ukrainy, f. 8, op. 1, spr. 964, k. 88.

¹⁶ Zob. P. Muzyczenko, *Istorija derżawy i prawa Ukrainy*, Kyjiw 2006, s. 271, 297.

¹⁷ *Ugoloownoje zakonodatelstwo SSSR i sojuznykh riespublik. Sbornik (Osnownyje zakonodatelnyje akty)*, sost. E.M. Worozekjin, O.I. Gacicho i dr., otw. ried. D.S. Kariew, Moskwa 1957, s. 41.

Od października 1922 r. zaczynają się pojawiać dyrektywy rządowe i resortowe mające na celu uzupełnienie, doprecyzowanie oraz tłumaczenie poprzednich regulacji prawnych. Przytoczmy w tym miejscu tylko te najważniejsze z nich. W pierwszej kolejności należy wspomnieć o specjalnej instrukcji NKWD RSFRS z 3 stycznia 1923 r., która określała tryb stosowania sierpniowego (1922 r.) dekretu O wysłaniu administracyjnym. Znalazł się w niej nader ważny zapis, który – jak już podkreślono wcześniej – będzie miał decydujący wpływ na losy rzeszy przyszłych „minusowców” państwa sowieckiego: „Wysłanie administracyjne jest stosowane wobec osób, których pobyt w danej miejscowości [ze względu] na ich działalność w przeszłości, kontakty ze środowiskiem przestępczym, z punktu widzenia ochrony porządku rewolucyjnego jest uważany za niebezpieczny”¹⁸. Instrukcja uzupełniała dotychczasową nieprecyzyjną definicję pojęcia „wysłanie” i wprowadzała trzystopniową gradację: „1) z **konkretnej miejscowości z zakazem zamieszkiwania w określonych miejscowościach RSFRS**; 2) z określonej miejscowości w konkretny rejon RSFRS [zesłanie – aut.]; 3) za granicę [wydalenie – aut.]”¹⁹. W taki sposób został wdrożony zakaz osiedlania się w określonych miejscowościach. Właśnie ta sankcja w mowie potocznej, a z czasem i resortowej będzie nazywana „minusem”. Analogiczna instrukcja GPU republiki, ogłoszona w rozkazy Ludowego Komisariatu Spraw Wewnętrznych USRS z 2 lutego 1923 r. wprowadza – w odróżnieniu od wspomnianego wyżej dokumentu – cztery rodzaje wysłania pozasadowego: 1) z **określonej miejscowości bez wskazania rejonu zamieszkiwania w granicach USRS, oprócz specjalnych stref objętych zakazem**; 2) w wyznaczony rejon USRS; 3) poza obręb państwa sowieckiego, czyli za granicę; 4) z USRS do RSFRS²⁰. Sankcja opisana w punkcie pierwszym była najczęściej stosowana wobec ukraińskich „minusowców”. Wyjątkiem były osoby, które zostały włączone do omawianej kategorii w rezultacie wcześniejszego odbycia kary z artykułów politycznych. Dla nich bowiem „minus geograficzny” był o wiele większy (pod względem odległości). Czwarty punkt rozkazu symbolicznie niejako „przywracał” Ukraińcom i Polakom Syberię (a ściślej mówiąc – Ukraińców i Polaków na Syberii), a także północ Rosji, będącą tradycyjnym miejscem zsyłki jeszcze z czasów carskich.

Po powstaniu ZSRS i przeprowadzeniu ogólnych zmian organizacyjno-funkcjonalnych w sowieckim systemie karno-represyjnym²¹ związkowemu Zjednoczonemu Państwowemu Zarządowi Politycznemu (OGPU) oraz republikańskiemu Państwowemu Zarządowi Politycznemu (GPU) – ze względu na zadania powierzone organom bezpieczeństwa państwowego („walka z polityczną i gospodarczą kontrrewolucją, szpiegostwem i bandytyzmem”) – zostały przekazane także funkcje pozasadowe. W tym celu powołano odpowiednią strukturę – Kolegium Specjalne (OSO), które m.in. przejęło kompetencje swojej poprzedniczki – Komisji Specjalnej ds. Wysiedleń.

Powołanie Kolegium Specjalnego przy OGPU oraz odpowiednich organów pozasadowych w republikach zostało unormowane w niejawnym Dekrecie Wszechrosyjskiego

¹⁸ Zob. http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_1474.htm (dostęp 8 XII 2021 r.).

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ W.T. Okipniuk, *Derżawne polityczne uprawlinnia USRR...*, s. 29.

²¹ 15 XI 1923 r. na bazie Państwowego Zarządu Politycznego (GPU) NKWD ZSRS powstał Zjednoczony Państwowy Zarząd Polityczny (OGPU) przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRS i – odpowiednio – republikańskie GPU, wyłonione ze składu NKWD i podporządkowane – w tym wypadku – RKL USRS.

Centralnego Komitetu Wykonawczego z dnia 28 marca 1924 r. – O kompetencjach Zjednoczonego Państwowego Zarządu Politycznego w zakresie wysiedlenia administracyjnego, zesłania i osadzenia w obozie koncentracyjnym²². Warto zwrócić uwagę, że już w nazwie dokumentu znalazła się wskazówka dotycząca rozgraniczenia dwóch rodzajów przymusowej izolacji – zesłania i wysłania. Jednocześnie w tekście sankcje te – tak jak przedtem – były definiowane jako **wysłanie** i pod względem treści faktycznie pokrywały się z wytłumaczeniem, które znalazło się w instrukcjach GPU NKWD RSFRS z 3 stycznia 1923 r. oraz GPU NKWD USRS z 2 lutego 1923 r.

Drugiego kwietnia 1924 r. Rozkazem specjalnym OGPU przy Radzie Komisarzy Ludowych ZSRS nr 172 zostały ogłoszone przepisy określające kompetencje OGPU „w zakresie wysiedlenia administracyjnego, zesłania i osadzenia w obozie koncentracyjnym”²³. Nawiąssem mówiąc, w drugiej połowie lat dwudziestych i pierwszej połowie lat trzydziestych XX w. właśnie na tej resortowej dyrektywie opierano decyzje o przymusowym „wydaleniu” oraz zakazie osiedlania się w określonym „minusie geograficznym”. Odnosiło się to do osób, które zostały oskarżone głównie z art. 54–10 kk USRS (art. 58–10 kk RSFRS) – agitacja i propaganda, oraz na podstawie art. 54–6 (art. 58–6) – szpiegostwo.

Jak zatem widać, wiosną 1924 r. – poprzez wydanie wspomnianych normatywów – zostały określone jeszcze trzy rodzaje izolacji pod względem geograficznym (oprócz wydalenia z kraju) dla osób uznanych za „niebezpieczne społecznie” z powodu styczności z „działalnością kontrrewolucyjną, szpiegowską i innymi przestępstwami przeciwko państwu” oraz osób podejrzanych o kontrabandę, fałszowanie pieniędzy itp.: **1) z miejscowości, w których oni mieszkali, z zakazem ponownego osiedlania się w nich na okres do 3 lat; 2) tak jak punkcie pierwszym, ale z dodatkowym zakazem zamieszkania w szeregu kolejnych miejscowości lub guberni – według wykazu sporządzonego przez OGPU; 3) wysłanie, przeważnie w odległe rejony ZSRS pod jawny nadzór²⁴ miejscowego oddziału GPU, na ww. okres²⁵. Sporządzenie samego wykazu miejscowości objętych zakazem zamieszkania powierzono OGPU. Termin „zesłanie” nie był użyty, chociaż właśnie ten rodzaj kary miano na myśli w ostatnim punkcie. Zapis o jawnym nadzorze osób zesłanych był „nowelą” przepisów odnoszących się do kompetencji OGPU, choć w istocie odziedziczone one były po caracie²⁶.**

Warto zauważyć, że władze polityczne sowieckiej Ukrainy wykazały się szczególnym sprytem, jeśli chodzi o wyznaczenie miejscowości objętych zakazem zamieszkania, wyprzedzając w tym względzie swoich wszechzwiązkowych zwierzchników. Jeszcze 19 marca 1924 r. (na dziewięć dni przed pojawieniem się wspomnianego dekretu WCKW o kompetencjach OGPU) ukazało się postanowienie republikańskich Wszechukraińskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego i Rady Komisarzy Ludowych –

²² *Lubianka. Organy WCzK-OGPU-NKGB-MGB-MWD-KGB, 1917–1991. Sprawoznik*, sost. A.I. Kurin, N.W. Pietrow, Moskwa 2003, s. 468–470.

²³ Zob. *Polożenje o prawach Objediniennogo Gosudarstwiennogo Politiczeskogo Uprawlenija w czasti administratiwnych wysylok, ssylok i zakluczenija w koncentracionnyj lagier’*, <https://drive.google.com/file/d/0B5EVzBhAaAbjOWI3eXVxcUxtVWc/view> (dostęp 6 XII 2021 r.).

²⁴ Osoby objęte nadzorem jawnym były zobowiązane co jakiś czas do osobistego stawiennictwa w placówkach organów NKWD, według miejsca zamieszkania, w celach „meldunkowych”.

²⁵ *Lubianka. Organy WCzK-OGPU-NKGB-MGB-MWD-KGB...*, s. 468–470.

²⁶ Zob. S. Tokariewa, *Policejskij nadzor w Rossijskoj Impierii*, „Woprosy istoriji” 2009, nr 6, s. 94–104.

O zakazie przebywania w określonych miejscowościach USRS obywatele uznanych za niebezpiecznych społecznie, zawierające wykaz odpowiednich miejscowości. Po raz pierwszy pojawiła się też wzmianka o zakazanej dla tych obywateli 50-wiorstowej strefie wokół miast²⁷.

Nowo powołany ogólnozwiązkowy organ karno-represyjny usiłował w jakiś sposób unormować wszelkie niuanse wysłania administracyjnego. Dlatego też 16 sierpnia 1924 r. wydano odpowiednie wytyczne, które zostały rozesłane jednostkom terenowym. Jeszcze oficjalnie nie posługiwano się określeniem „zakazane miejscowości”, tłumaczono natomiast, że osoby wysłane pozbawione są prawa do zamieszkania nie tylko w **sześciu miastach**: Moskwie, Charkowie, Odessie, Rostowie nad Donem, Kijowie, Leningradzie („minus 6”)²⁸, ale także w guberniach przygranicznych. Kompetencje do sporządzenia własnego (dodatkowego) wykazu „zakazanych miejscowości” w USRS powierzono republikańskiemu Ludowemu Komisariatowi Spraw Wewnętrznych. Zostały one zdublowane w przepisach o NKWD USRS, które zatwierdzono dekretem WCKW i RKL z 20 września 1924 r.²⁹ Dokument ten jest nie tylko wyraźnym świadectwem procesu kształtowania „geografii niewoli” (jak pisał P. Polan), lecz także funkcjonującej w wyobraźni politycznej bolszewików przestrzeni (terenów) obciążonej spodziewanym niebezpieczeństwem. Pierwszy precyzyjny wykaz terenów „minusa” prawdopodobnie sporządzono z uwagi na obawy przed wystąpieniami antyrządowymi, które znajdują poparcie szerokiego ogółu. Stąd całkiem zrozumiałe jest to, że sukces przewrotu bolszewickiego w Petersburgu i Moskwie przyczynił się do zaliczenia tych miast do potencjalnie niebezpiecznych, a więc objętych zakazem zamieszkania przez „wrogie elementy”. Wciągnięcie na listę Kijowa i Charkowa było dowodem tych samych obaw. Nie tak odległe zaciekle walki Ukraińców o własne państwo, doświadczenia zdobyte w formacjach zbrojnych doby zmagania narodowowyzwoleńczych w latach 1917–1921 oraz obecność „niepodległościowców” wśród ukraińskich komunistów ustanawiało Kijów i Charków (raczej jako nową stolicę, a nie – właściwie – ośrodek sprzeciwu) miastami, z których należało wysiedlić rzeczywistych oraz domniemych wrogów. Warto zwrócić uwagę na fakt, że inne stolice republik związkowych w tym czasie nie doznały takiego „zaszczytu”.

Analiza dokumentów pozwala stwierdzić, że pierwszymi „minusowcami” na początku lat dwudziestych byli ci, którzy jeszcze pięć lat wcześniej zostaliby po prostu

²⁷ Zgodnie z postanowieniem z 19 III 1934 r. osobom wysłanym w trybie administracyjnym i na podstawie postanowień organów sądowych, „w ciągu trzech lat zakazuje się zamieszkania w Charkowie, Kijowie, Odessie, Katerynosławie, Mikołajewie, Chersoniu, w 50-wiorstowej strefie wokół tych miast; w guberniach: wołyńskiej, podolskiej i donieckiej (z wyjątkiem okręgu starobielskiego); w okręgach: bałtyckim, odeskim, mikołajewskim, chersońskim i jelysawethradzkim” – *Zbirnyk uzakoneń ta rozporiażeń Robitnyczo-Selanskocho uriadu Ukrainy za 1924 r.*, Ludowy Komisariat Sprawiedliwości, wyd. 4, Charków 1924, nr 7, st. 68, s. 162–163, <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000128> (dostęp 8 XII 2021 r.).

²⁸ 4 XI 1929 r. OGPU w swoim rozkazie zamieściło wykaz miejscowości objętych zakazem zamieszkania dla „minusowców”. Od tego momentu wykaz ten („minus 6”) wyglądał następująco: Moskwa i obwód moskiewski, Leningrad i obwód leningradzki, Rostów nad Donem i Kraj Północnokaukaski, Charków i okręg charkowski, Kijów i okręg kijowski, Odessa i okręg odeski. Zob. W.F. Zima, *Czelovek i vlast’ w SSSR w 1920–1930-je gg.*, <http://www.fedy-diary.ru/library-pages/v-fzima-chelovek-i-vlast-v-sssr-v-1920-1930-e-gody-politika-repressij-chast-i/> (dostęp 7 XII 2021 r.). Zob. też: O.B. Mozochin, *Prawo na riepiessii: wniesudiebnyje polnomoczija organow gosudarstwiennoj bezopasnosti, 1918–1953*, Żukowskij–Moskwa 2006, s. 63.

²⁹ *Zbirnyk uzakoneń ta rozporiażeń Robitnyczo-Selanskocho uriadu Ukrainy...*, st. 245, s. 703, <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000128> (dostęp 8 XII 2021 r.).

rozstrzelani przez bolszewików jako „wrogowie rewolucji”. Teraz – rzekomo amnestionowani – otrzymywali może nie kulę w potylicę, ale też nie obiecane swobodne życie – tylko „minus”. Taki los spotkał np. Polaka Terentia Kwiatkowskiego, urodzonego w 1894 r. w Krzyżopolu (obecnie w obwodzie winnickim na Ukrainie). Po powrocie z obozów internowania w Polsce oraz amnestii ogłoszonej przez władze sowieckie dla żołnierzy Armii URL znalazł się on na początku 1923 r. pod nadzorem GPU. Bolszewicy, mimo deklarowanego przebaczenia, wciąż w takich ludziach widzieli wrogów nowego reżimu. Kwiatkowskiego, który znalazł zatrudnienie na Kolei Południowo-Zachodniej, aresztowano dwa razy: w kwietniu 1923 r. i w czerwcu 1924 r. Jeśli za pierwszym razem poszczęściło mu się i odzyskał wolność, to jego drugie aresztowanie zakończyło się wyrokiem. Najpierw Kolegium Specjalne przy GPU USRS decyzją z 5 października 1924 r. skazało go na trzy lata zesłania „do jednej z północnych guberni RSFRS”. Jednak 14 listopada tego samego roku Kolegium Specjalne przy OGPU zdecydowało o mniej surowej karze i wydało „zakaz zamieszkania przez trzy lata w Moskwie, Leningradzie, Charkowie, Kijowie, Odessie, Rostowie nad Donem oraz przygranicznych guberniach”³⁰ („minus 6”). Co prawda, w republikańskim GPU zinterpretowano tę decyzję po swojemu i 22 czerwca 1925 r. „zesłano” Polaka do Połtawy, o czym Tylczyński Okręgowy Oddział Podolskiego Wydziału Gubernialnego GPU poinformował swoich połtawskich kolegów, podkreślając m.in., co następuje: „Po przybyciu do miejsca zesłania w Połtawie Kwiatkowski powinien stawić się w celu rejestracji w Połtawskim Wydziale Gubernialnym GPU [...]”³¹. Autorkom nie udało się ustalić, jak potoczyły się dalsze losy tego „minusowca”. Wiadomo tylko tyle, że został on zrehabilitowany już w niepodległej Ukrainie – 12 kwietnia 1995 r.

Przykład Terentia Kwiatkowskiego dobitnie świadczy o braku dokładnej koncepcji „ukarania przestrzeni”. Ponadto funkcjonariusze organów karno-represyjnych sami mylili wytyczne dotyczące organizacyjnych aspektów represjonowania. Wynika to z materiałów archiwalnych spraw śledczych „minusowców” oraz ich biogramów opublikowanych w różnych opracowaniach. Decyzje o wysłaniu i zakazie zamieszkania w określonych miejscowościach – wbrew ustalonym zasadom (obowiązkowe ich zatwierdzenie republikańskiego Kolegium Specjalnego przez odpowiedni organ wszechzwiązkowy) – podejmowały z tego samego oskarżenia (szpiegostwo, antysowiecka agitacja i propaganda, kontrabanda itp.) zarówno Kolegium Specjalne przy OGPU, jak i tożsamy organ przy GPU USRS. Już na początku 1930 r. to „niedociągnięcie” zostało w pewnym zakresie uregulowane³².

Powodem do represji był nie tylko niezmiennie wrogi stosunek do uczestników walk narodowowyzwoleńczych, ale też inne „motywacje”. Stan nieprzerwanej wojny, w warunkach której nieogłoszony stan wojenny był znaczącym elementem tak polityki

³⁰ Nacionalnyj bank represowanych, wpis nr 11364, <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=363141> (dostęp 5 XII 2021 r.); Derżawnyj archiw winnyckoji obłasti (dalej DAWO), f. R-6023, op. 4, spr. 12566, k. 3–5.

³¹ DAWO, f. R-6023, op. 4, spr. 12566, k. 6.

³² Od lutego 1930 r. prawa Kolegium Specjalnego przy GPU USRS zostały rozszerzone. Odtąd mogło – bez konieczności pisemnego zwracania się do Kolegium Specjalnego przy OGPU – samodzielnie wydawać decyzje dotyczące uwięzienia ludzi w obozach koncentracyjnych (poprawczych pracy), zesłania i wysłania. Zob. O. Jarmysz, W. Okipniuk, *Osoblywja narada pry Kolehiji DPU URSR* [w:] *Welyka ukrajinśka jurydyczna encyklopedija: u 20 tomach*, t. 1: *Istorija derżawy i prawa Ukrainy*, Charkiw 2016, s. 539–544.

represji, jak i życia codziennego, wpłynął również na to, że oczywiste przestępstwa gospodarcze, np. kontrabanda, były określane i karane jak przestępstwa polityczne. Natomiast jakiegokolwiek przekroczenie granicy skutkowało podejrzeniem lub oskarżeniem o szpiegostwo.

Warto podkreślić, że oskarżenia Polaków o kontrabandę nie były bezpodstawne. Wszystkie odcinki sowiecko-polskiej granicy stały się miejscami nielegalnego obrotu towarowego między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą. W procederze tym uczestniczyli głównie mieszkańcy z przygranicznych miejscowości³³, przede wszystkim Polacy zamieszkujący przeważnie zachodnie regiony USRS. Według spisu ludności z 1927 r. w okręgu wołyńskim mieszkało 476,4 tys. osób, w tym 86,6 tys. Polaków (18,2 proc. ogólnej liczby ludności Ukrainy narodowości polskiej); w szepietowskim – 60,2 tys. (12,6 proc.); w proskurowskim – 58,5 tys. (12,3 proc.); w berdyczowskim – 48,4 tys. (10,2 proc.); w korosteńskim – 40,6 tys. (8,4 proc.); w kamienieckim – 30,2 tys. (6,3 proc.)³⁴. Ich udział w handlu z „zagranicą” był całkiem logiczną strategią walki o przetrwanie w warunkach powszechnej biedy, deficytu towarów oraz braku możliwości zbytu produkcji rolnej. Wraz z Ukraińcami i Żydami Polacy (chłopi) z przygranicznych miejscowości co jakiś czas przekraczali granicę. Często trafiali za to do aresztu, a później – w najlepszym wypadku – byli „skazywani” na wysłanie administracyjne. Tylko od 1 stycznia do 1 października 1927 r. na odcinku 22. Wołoczyskiego Oddziału Wojsk Pogranicznych w trybie administracyjnym wysłano „78 kontrabandzistów, w tym: Ukraińców – 50, Polaków – 17, Żydów – 11. Oprócz tego na zatwierdzenie w Kolegium Specjalnym czekały sprawy dotyczące 62 kontrabandzistów, a w oddziale były prowadzone – pod względem formalnym – postępowania wobec kolejnych 22”³⁵.

Warto jednak zauważyć, że Polakom, oprócz oskarżeń o kontrabandę i nielegalne przekroczenie granicy, stawiano także zarzut szpiegostwa. W takiej sytuacji znalazł się np. Bohdan Piotrowski (ur. w 1902 r.), *jedynolicznik* ze wsi Nemyrynci (obecnie w obwodzie chmielnickim na Ukrainie). Aresztowano go w styczniu 1928 r., a następnie oskarżono o „nielegalne przekroczenie granicy, szpiegostwo”. Decyzją Kolegium Specjalnego z 18 maja 1928 r. został on pozbawiony prawa do zamieszkania w określonych miejscowościach na okres trzech lat³⁶. Taki sam „minus” za „nielegalne przekroczenie granicy” otrzymał Polak – Jan Jabłoński (ur. w 1906 r.), chłop (półanalfabeta) ze wsi Spasiwka w rejonie horodeckim na Chmielnicyźnie³⁷.

Mimo analogicznego oskarżenia („nielegalne przekroczenie granicy, szpiegostwo”) surowszy wyrok dostał Polak – Stanisław Kupic (ur. w 1903 r.), robotnik (półanalfabeta) z Chmielnickiego. Kolegium Specjalne przy GPU USRS decyzją z 22 maja 1926 r. skazało go na trzy lata pozbawienia wolności w obozie koncentracyjnym. Nieco później – na

³³ M.P. Olijnyk, *Kontrabanda i borot'ba z neju na Podilli w roku nepu*, „Istorija torhiwli, podatkiw ta myta” 2012, nr 2, s. 135–141, http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2012_2_18 (dostęp 7 XII 2021 r.); W. Marczyk, *Nelehalnyj towaroobih na „wołyńskij” dilanci polsko-radianskoho kordonu w 1920–1924 rokach* [w:] *Naukowi zapysky nacionalnoho uniwersytetu „Ostrożka akademija”*, Ostroh 2020, s. 14–20 (serija „Istoryczni nauky”, t. 30).

³⁴ T. Zarečka, *Polśke naseleńnia USRR u 1920-ti roky: perehid do radianskoho sposobu žyttia*, „Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudżennia, poszuki” 2006, t. 15, s. 74.

³⁵ M.P. Olijnyk, *Kontrabanda i borot'ba...*, s. 140.

³⁶ *Reabilitowani istorijju. Chmelnyćka oblast'*, ks. 3, Chmelnyćkyj 2010, s. 395.

³⁷ *Ibidem*, s. 502.

mocy decyzji z 28 grudnia 1928 r. – został on pozbawiony także prawa do zamieszkania w określonych miastach oraz okręgach przygranicznych na okres trzech lat³⁸.

Na tle drakońskich wyroków wymierzanych na podstawie tego samego oskarżenia innym Polakom z Chmielnicyzny (np.: Bronisław Szczepański, ur. w 1894 r., chłop i półanalfabeta z miasta Horodok – skazany na najwyższy wymiar kary przez rozstrzelanie, zamieniony na 10 lat pozbawienia wolności³⁹; Władysław Janek, ur. w 1892 r., szewc z tego samego miasta – rozstrzelany na mocy postanowienia uchwalonego na nadzwyczajnym posiedzeniu Sądu Najwyższego USRS z 16 listopada 1926 r.)⁴⁰ – „minusowców” można uważać niemal za szczęściarzy. Jednak to „szczęście” było tylko rezultatem bolszewickiego nieładu. Czym bowiem różniły się ich „przestępstwa” w mniemaniu członków Kolegium Specjalnego, nie wiadomo. Pozasądowe rozprawy były raczej grą w „rosyjską ruletkę” – ktoś umierał, a ktoś pozostawał przy życiu i tym samym był „skazanym zwycięzcą”. Praworządność schodziła na dalszy plan.

W końcu to właśnie ta samowolna „ruletką” – w połączeniu z nieporównywalnością wymierzanych kar i niemożliwymi do wytłumaczenia motywami, jakimi kierowano się przy podejmowaniu decyzji – kształtowała u przeciętnych ludzi specyficzny system wyobrażeń. Na jego podstawie każde skazanie – chociaż bezprawne – na łagodniejszy wymiar kary (np. osoba uchodziła z życiem lub nie znalazła się w więzieniu) było traktowane jako miłosierdzie władz, a nie jako represja. Na tym oto tle szyderstwem wydają się być wytyczne skierowane do śledczych/wykonawców akcji represyjnych. Zobligowano ich bowiem do umotywowania każdej decyzji o wysiedleniu.

W latach 1930–1931 równoległe ze wzrostem skali represji, m.in. na wsi, trwało dopracowywanie ustawodawstwa i praktyki pozasądowego skazywania ludzi. Uchwalono wówczas szereg dyrektyw rządowych i resortowych. Miały się one stać swoistym „abecadłem” dla wykonawców, którzy cały czas zwielokrotniali liczbę „minusowców” – *izgojów* (wykluczonych) państwa bolszewickiego.

Ponieważ sądy powszechne przez cały czas nie stosowały w swoim orzecznictwie wysłania jako kary podstawowej, 10 stycznia 1930 r. WCKW i RKL RSFRS przyjęły uchwałę O wysłaniu i zesłaniu, które się wykonuje na podstawie wyroków sądowych. Wyróżniano dwa rodzaje wysłania (praktycznie identyczne z tymi, które były prerogatywą organów pozasądowych, począwszy od 1922 r., a następnie od 1924 r.): a) **wydalenie tylko z jednej miejscowości; b) wydalenie tylko z jednej miejscowości, lecz z zakazem zamieszkiwania w określonych miejscowościach, wymienionych w specjalnym wykazie**. Wysłanych na mocy wyroku sądowego – zgodnie z treścią odpowiedniego artykułu kk USRS – pozbawiano prawa do powrotu do domu w ciągu pięciu lat⁴¹.

Niemal jednocześnie z podjęciem powyższej uchwały, 11 stycznia 1930 r., został wydany rozkaz OGPU nr 19/10, który był szeroko stosowany w praktyce organów pozasądowych. Tym normatywem – po sześciu latach od ukazania się przepisów dotyczących kompetencji OGPU w zakresie zesłania i wysłania – została ogłoszona instrukcja odnośnie do realizacji podobnych bądź co bądź działań. Było to konieczne, ponieważ dotychczasowe dosyć mgliste wytłumaczenie różnic między tymi karami doprowadziło

³⁸ *Ibidem*, s. 519.

³⁹ *Ibidem*, s. 499.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 505.

⁴¹ *Chronologiczieskoje sobranije zakonow, ukazow Priezidiuma Wierchownoego Sowietu i postanowienij Prawitielstwa RSFSR*, t. 2: 1929–1939 gg., Moskwa 1959, s. 79–82.

do ich utożsamiania, a więc w konsekwencji powodowało, że były stosowane wobec różnych kategorii represjonowanych.

Ponownie podano wyjaśnienie znaczenia każdego z trzech rodzajów wysłania: 1) z miejscowości, która była miejscem zamieszkania osoby wysłanej, z zakazem powrotu zarówno do tej miejscowości, jak również do rejonu i okręgu, w którego skład wchodziła dana miejscowość, ale bez jakichkolwiek ograniczeń swobody przemieszczania się i zamieszkania poza terenem, którego dotyczył zakaz (punkt „a”); 2) z **określonej miejscowości, skutkujące zakazem zamieszkiwania na jej terenie i w niektórych innych miejscowościach (zgodnie z zatwierdzonym przez OGPU wykazem)** (punkt „b”) oraz 3) taki sam rodzaj kary jak wyżej (w punktach „a” i „b”), ale z przypisaniem osoby wysłanej do pewnej miejscowości (punkt „w”)⁴². Wszystkie trzy rodzaje ograniczeń były przewidziane na okres do trzech lat, natomiast w praktyce – na podstawie wyroku sądowego – czas zakazu i „przypisania” wynosił pięć lat.

Osoby, które spodziewały się zastosowania wobec siebie kary wymienionej w punktach „a” i „b”, zazwyczaj starały się wybrać sobie nowe miejsce zamieszkania według własnego uznania, z wyjątkiem miejscowości wyszczególnionych w zakazie. Nie byli oni objęci ani tzw. jawną, ani niejawną (nadzór agenturalny, perlustracja korespondencji itp.) kontrolą organów OGPU. Regularne stawianie się w celu rejestracji (raz na trzy dni lub co czternaście dni) było obowiązkiem wyłącznie tych, którzy zostali wysłani z „przypisaniem” do określonej miejscowości lub zesłani w oddalone rejonu ZSRS.

Punkt „a” był stosowany zarówno wobec Polaków, jak i innych obywateli sowieckich. Z jednej strony dawał on możliwość „zagubienia się” w „szerokich przestrzeniach sowieckiej ojczyzny”, ukrycia się i uniknięcia w przyszłości surowszych represji. Z drugiej zaś takie warunki wygnania gmatwały losy ludzi, ponieważ wyrwały ich z korzeniami z rodzimej ziemi i nie gwarantowały przetrwania w nowym środowisku. Można się tylko domyślać, jak potoczyły się losy niepiśmiennej chłopki Tekli Kornatowskiej, która na mocy decyzji Szepietowskiego Okręgowego Wydziału GPU została w 1930 r. jako „element społecznie niebezpieczny” wysłana wraz z synami Stanisławem (ur. w 1922 r.) i Józefem (ur. w 1927 r.) ze stałego miejsca zamieszkania⁴³. Charakterystyczne jest to, że wysiedlone dzieci – tak samo jak i ich matka – były uważane za przestępców politycznych; zostały zrehabilitowane dopiero w 1991 r.

Należy podkreślić, że w załączniku do wspomnianego dokumentu OGPU zamieszczono wykaz miejscowości objętych zakazem zamieszkania przez „minusowców”: 1) okręgi przygraniczne; 2) obwód moskiewski; 3) obwód leningradzki; 4) Kraj Północnokaukaski i Dagestan; 5) wszystkie centralne okręgi obwodów, krajów, republik autonomicznych; 6) cały obszar USRS; 7) cały obszar Białoruskiego Okręgu Wojskowego; 8) cały obszar ZSFRS; 9) miasta Aszchabad, Kerki, Merw wraz z okolicami (Turkmeńska SRS); 10) Krasnowodzk (Turkmeńska SRS); 11) cała Uzbecka SRS i Karakałpacka ASRS; 12) cała Tadżycka SRS⁴⁴. Łącznie – „**minus 12**”. Właśnie taki zapis (zamiast „**minus 6**”) od tego momentu miał figurować w decyzjach Kolegium Specjalnego. Wpływ na nową wersję „mapy zakazanych miejscowości” miały nie tylko

⁴² P. Polan, *Gieografija nieswobody: ob infrastrukturie dieportacij i sowietskoj reżimnosti*, <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php> (dostęp 6 XII 2021 r.).

⁴³ *Reabilitowani istorijeju. Chmelnycka oblast*, ks. 4, Chmelnyckij 2012, s. 325.

⁴⁴ *Ibidem*.

obawy związane z zagrożeniem wewnętrznym (antysowieckim sprzeciwem), lecz także następstwa podjętego w 1927 r. „alarmu wojskowego”, czyli pragmatycznej polityki wzmocnienia granic, m.in. poprzez wydalenie z przygranicznych terenów i okręgów wojskowych lub zakaz zamieszkiwania na ww. obszarach niebezpiecznych – z punktu widzenia sowieckich władz – „elementów”.

Obszar, w którym Sowietci spodziewali się wewnętrznego oporu – w porównaniu do poprzedniego okresu – znacznie się zatem powiększył. Nie tylko Kijów, Charków i Odessa, lecz całe terytorium Ukraińskiej SRS zostało oznaczone jako „zakazane”. Do potencjalnie zdolnej do stawiania oporu, a tym samym niebezpiecznej Ukrainy dodano również inne tereny zagrożone niepokojami i napięciami społecznymi – o oczywistym zabarwieniu narodowym (a raczej narodowowyzwoleńczym).

Warto podkreślić, że w analizowanym styczniowym rozkazie OGPU, tak jak wcześniej, dość chaotycznie i niekonsekwentnie zostały przedstawione kwestie proceduralne dotyczące represjonowania tych, którzy mieli stać się „minusowcami”. Ponieważ zapisy aktu prawnego znacząco różniły się od rzeczywistej praktyki, ich omawianie tutaj nie ma większego sensu. Materiały archiwalnych spraw karnych pozwalają natomiast na dość dokładną rekonstrukcję procedury stosowanej podczas rozprawiania się reżimu z tą kategorią osób.

Na podstawie wstępnych danych zgromadzonych w toku postępowania śledczego (a niekiedy także zwykłego donosu) zatrzymywano daną osobę i umieszczano ją w areszcie, czasami na wiele miesięcy. Niektórych – „szczególnie niebezpiecznych” – przekazywano nawet do więzienia na Łukianówce w Kijowie. „Minusowiec” podlegał zwolnieniu z aresztu dopiero po podjęciu decyzji przez Kolegium Specjalne i podpisaniu jej przez niego wraz ze zobowiązaniem do dobrowolnego opuszczenia miejsca zamieszkania (miejscowości) na określony czas. Jeśli decyzja organu pozasądowego przewidywała „przypisanie” do pewnej miejscowości, ukarany był o tym informowany ze wskazaniem konkretnej miejscowości, w której – zgodnie z podpisanym zobowiązaniem – miał się osiedlić. Powiadamiana o tym była również tamtejsza jednostka GPU-OGPU.

Pragnąc w sposób nieodwracalny usankcjonować kategorię „minusowców” jako grupę mieszkańców państwa sowieckiego, w OGPU postanowiono także wskazać (jak zawsze po fakcie), w jaki dokładnie sposób należy postępować z byłymi więźniami obozów⁴⁵. W rezultacie 31 grudnia 1931 r. powstała specjalna instrukcja w tej sprawie. Ci, którzy otrzymywali „minus geograficzny” jako dodatkową karę, od tej pory nie mogli zamieszkać w 12 miejscowościach. Tą sankcją zostały objęte także osoby przedterminowo zwolnione z obozów⁴⁶.

Po pojawieniu się wspomnianych dyrektyw i specjalnych instrukcji liczba „minusowców” zaczęła wzrastać (z kolei liczba osób „społecznie niebezpiecznych” maleć), tak wśród ludności miejskiej, jak i mieszkańców wsi.

W tym czasie kontynuowano także „doskonalenie” sowieckiej praktyki brania za zakładników członków rodzin ofiar. Jej zasady wypracowano i sprawdzono jeszcze w latach dwudziestych, aczkolwiek w omawianym okresie przybierały one nowe,

⁴⁵ Od 1929 r. obozy koncentracyjne zaczęto nazywać „poprawczymi obozami pracy”, od kwietnia 1930 r. były one podporządkowane Głównemu Zarządowi Poprawczych Obozów Pracy i Kolonii OGPU ZSRS (z ros. ГУЛаг).

⁴⁶ P. Polan, *Geografija nieswobody: ob infrasstrukturie dieportacij i sowietskoj riezimnosti*, <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php> (dostęp 6 XII 2021 r.).

specyficzne formy. Ustanowiono bowiem, że rodzina nie tylko żyjącego przeciwnika władzy sowieckiej (domniemanego lub rzeczywistego), lecz także już wcześniej rozstrzelanego mogła być poddana represjom. Na przykład Polkę Jadwigę Domańską (ur. w 1888 r.), była „obszarniczkę”, mieszkającą w Symferopolu oraz pracującą jako szwaczka, aresztowano w czerwcu 1926 r., a we wrześniu 1927 r. zesłano na Syberię. Po trzyletnim pobycie została ona ukarana kolejnymi trzema latami, ale tym razem w formie zakazu zamieszkania w określonych miejscowościach ZSRS. Tę karę otrzymała jako „żona rozstrzelanego dyrektora browaru” oraz za to, że „przyjaźniła się z księdzem-szpiegiem”⁴⁷. Przytoczony przykład jest dowodem na to, że zasada ta była stosowana nie tylko w latach trzydziestych, lecz także dekadę wcześniej, kiedy to bolszewicy testowali kryteria „odpowiedniego” doboru i określania stopnia winy.

Kształtowanie form represji wobec „wrogich” narodów również zaczynało się od pozornie łagodnych (bądź co bądź wysiedlenie to nie rozstrzelanie) – aczkolwiek pozasądowych i dlatego nielegalnych – zakazów oraz geograficznych ograniczeń obywateli w przemieszczaniu się i wyborze miejsca zamieszkania w państwie, które na papierze deklarowało równe prawa dla wszystkich obywateli. W sytuacjach, w których Ukraińcom, Rosjanom czy Żydom przeważnie zarzucano np. antysowiecką agitację lub nielegalne przekroczenie granicy, Polakom stawiano zarzut szpiegostwa. Właśnie na tej podstawie Kolegium Specjalne przy OGPU 16 września 1927 r. wydało decyzję zakazującą zamieszkania przez trzy lata w określonych miejscowościach pięćdziesięciopięcioletniemu Polakowi Ignacemu Pitakowi, mało piśmiennemu chłopu ze wsi Kamianka (okręg Kamieniec Podolski, obecnie obwód chmielnicki)⁴⁸. Analogiczny zarzut i odpowiedni wyrok usłyszała we wrześniu 1929 r. dwudziestoletnia Bronisława Pewcewicz ze wsi Satanówka w rejonie gródeckim⁴⁹. W tym samym roku „minus” za rzekome szpiegostwo otrzymała niepiśmienna gospodyni domowa Józefa Haczkowska (ur. w 1880 r.) z osiedla Latyczów⁵⁰.

W 1932 r. za domniemane szpiegostwo został pozbawiony prawa do zamieszkania w określonych miejscowościach dwudziestosześcioletni Bronisław Kuckiewicz, księgowy rejonowej spółdzielni spożywców z Derażni (obecnie obwód chmielnicki)⁵¹. W tym samym roku niebezpiecznego szpiega dostrzeżono w półanalfabecie ze wsi Poddębce Eugeniuszu Adaszyńskim (ur. w 1896 r.), kołchoźniku, pracującym na stanowisku koniucha. Decyzją Kolegium Specjalnego przy GPU USRS został on pozbawiony prawa do zamieszkania w 12 określonych miejscowościach na okres trzech lat⁵². Można jeszcze długo wymieniać Polaków-„minusowców” obwinionych o szpiegostwo, ponieważ ich lista była ogromna, a z czasem stawała się coraz dłuższa.

Wart podkreślenia jest fakt, że szpiegomania nasilała się równoległe z pogłębianiem się obaw bolszewickich władarzy odnośnie do Rzeczypospolitej, która rzekomo w sojuszu z Rumunią i przy wsparciu Wielkiej Brytanii miała się szykować do agresji przeciwko ZSRS. Ten strach – zauważa Dawid Szirer – wynikał z przegranej przez bolszewików

⁴⁷ *Rieabilitirowannije istorijej. Awtonomnaja Riespublika Krym*, ks. 9, Kijew–Simfieropol 2014, s. 109–110.

⁴⁸ *Reabilitowani istorijeu. Chmelnycka oblast'*, ks. 3, s. 399.

⁴⁹ *Ibidem*, s. 392–393.

⁵⁰ *Ibidem*, ks. 4, s. 523.

⁵¹ *Ibidem*, ks. 3, s. 563.

⁵² *Ibidem*, ks. 4, s. 888.

wojny z Polską⁵³. Trwał on przez dwa kolejne dziesięciolecia i nasilał się wewnątrz partii przez fobie Józefa Stalina, który konflikt z RP uważał za niezakończony w 1921 r. Właśnie scenariusz wznowienia wojny z Polską dawał uzasadnienie dla poczynań bolszewików w zakresie polityki zarówno zagranicznej, jak i wewnętrznej⁵⁴. Włodarz Kremla był przekonany, że na skutek wojny z Rzeczpospolitą Moskwa może stracić Ukrainę, ponieważ nawet w ukraińskiej partii komunistycznej „jest niemało podłych elementów, świadomych i nieświadomych petlurowców, wreszcie – bezpośrednich agentów Piłsudskiego”⁵⁵.

Dla organów represji nastawienie na wojnę z II Rzeczpospolitą oznaczało zwiększenie liczby wykrytych i skazanych „agentów” i „szpiegów”, w tym również wewnątrz partii bolszewickiej – nie tylko Polaków, ale też Ukraińców, Żydów, Mołdawian czy Rosjan. Jak już wspomniano, oskarżeni o szpiegostwo otrzymywali bardzo różne wymiary kary. Na ich tle zakaz zamieszkania w określonych miejscowościach wyglądał niemal na miłosierdzie władz. W kontekście rozbudowy nowomowy i poszukiwań przez reżim nowych terminów i eufemizmów odnoszących się do realizacji polityki terroru wobec ludności, którą bolszewicy postrzegali jako swoją, określenia związane ze szpiegostwem są bardzo symptomatyczne, ponieważ chyba po raz pierwszy w historii używano ich nie wobec wykształconych przedstawicieli elit, lecz przeważnie w stosunku do mało piśmiennych lub w ogóle niepiśmiennych chłopów i mieszkańców miasteczek. Szpiegostwo, które – według logiki – ma być sprawą ściśle tajną, dostępną dla ograniczonego kręgu wtajemniczonych osób, dzięki wysiłkom sowieckiej policji politycznej nabrało rangi swego rodzaju „rzemiosła rodzinnego”, w którym często brali udział i małżeństwa, i bracia, i siostry, i rodzice. Tak było np. w przypadku rodziny Okuniewskich ze wsi Annopol w rejonie sławuckim na Chmielnicyźnie. Melanię Okuniewską (ur. w 1889 r.) i Grzegorza Okuniewskiego (ur. w 1883 r.) decyzją Kolegium Specjalnego przy OGPU z 16 września 1927 r. oskarżono o szpiegostwo i zesłano na trzy lata na Syberię. Dopiero co skończyli odbywać orzeczoną karę, kiedy 3 marca 1930 r. rodzina została zaszeregowana do grupy „minusowców” i otrzymała zakaz zamieszkania w określonych miejscowościach ZSRS⁵⁶.

Analogicznego przypadku „rzemiosła rodzinnego” funkcjonariusze organów represji dopatrzyli się 18 maja 1929 r., gdy za „nielegalne przekroczenie granicy i szpiegostwo” zostały aresztowane Maria (ur. w 1896 r.) i Frania Skorubskie (ur. w 1890 r.), córki Ignacego ze wsi Lipówka w rejonie gródeckim w obwodzie Kamieniec Podolski (obecnie w obwodzie chmielnickim). Ich brat Józef (w materiałach NKWD – Josyf Hnatowycz) (ur. w 1889 r.) został aresztowany na podstawie identycznego oskarżenia jeszcze w marcu tego roku. Wszyscy wyżej wymienieni „szpiedzy” to mało piśmienni chłopcy, *jedynolicznicy*. Byli też jednak Polakami, co w mniemaniu bolszewickich władz stanowiło wystarczającą podstawę do oskarżenia. Wyrok, który usłyszały obie siostry i ich brat, nie był jednakowy dla obu płci. Przewinienie sióstr, którym wydano zakaz

⁵³ Zob. N. Davies, *White Eagle, Red Star, the Polish-Soviet War, 1919–20*, London 2003.

⁵⁴ D. Shearer, *Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and External Threat*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2018, Bd. 66, Heft 2, s. 192.

⁵⁵ *Stalin i Kaganowicz. Pieriepiska. 1931–1936 gg.*, sost. O.W. Chlewniuk, R.U. Dewis, L.P. Koszlewa, E.A. Ris, L.A. Rogowaja [w:] *Rossijskaja političeskaja encykłopedija*, Moskwa 2001, s. 274.

⁵⁶ *Reabilitowani istorijeu. Chmelnyćka oblast'*, ks. 4, s. 1041.

zamieszkania w określonych miejscowościach na okres do trzech lat, prawdopodobnie było postrzegane jako mniejsze w porównaniu z winą brata. Józef Skorubski decyzją Kolegium Specjalnego przy OGPU z 3 września 1929 r. został zesłany na trzy lata do Kraju Północnego⁵⁷.

Nowy tryb postępowania reżimu dotyczący szpiegostwa wpływał również na zachowania społeczne i powstawanie stereotypów. Oskarżenie kogokolwiek o szpiegostwo stawało się normą w latach dwudziestych XX w. W wielu środowiskach nagle pojawiali się „minusowcy” oskarżeni o działalność na rzecz obcego państwa. Ogromne rzesze biednych, głodnych, doprowadzonych do ruiny i niewykształconych ludzi, zmuszonych do życia na wygnaniu (a nie należący do elit intelektualista) odtąd w świadomości społecznej kształtowały nowy obraz szpiega.

Poprzez coraz powszechniejsze stosowanie „niebolesnego” wysyłania (niewielki „minus geograficzny” wraz z odpowiednimi ograniczeniami) – szczególnie w porównaniu z samowolą stosowania tortur i rozstrzeliwaniami, do których uciekali się bolszewicy pod koniec drugiej dekady XX w. i na początku lat dwudziestych – przyzwyczajano ludzi do tego, że ich relacje i kontakty (przyjaźń, pomoc, sąsiedztwo, znajomość) stanowią istotny pretekst i – co najważniejsze – przesłankę prawną do stosowania represji. Karanie „zakładników” wziętych spośród nie tylko członków rodziny, ale też z różnych grup społecznych, zawodowych czy sąsiadów, stawało się normą. Wojna – z jej sposobami wskazywania zwycięzców – niby pozostała w przeszłości, ale w rzeczywistości cały czas trwała, ponieważ najbardziej drastyczne praktyki stosowania przemocy były legitymizowane i stawały się elementem życia codziennego.

Oprócz szpiegostwa, które było jednym z najczęstszych zarzutów stawianych Polakom, inkryminowano im także antysowiecką agitację i propagandę. „Kolektywizacja to odrodzenie niewolnictwa. Władze sowieckie niczego nie dały klasie robotniczej – oprócz głodu i pięciolatek. Robotników karmią jak psy, a jednocześnie wymagają od nich wydajnej pracy i aktywnego udziału w socjalistycznym współzawodnictwie”. Właśnie takie wypowiedzi, odnotowane w protokołach przesłuchań świadków, spowodowały aresztowanie 8 grudnia 1931 r. Polaka – Aleksandra Święcickiego (ur. w 1877 r.), który pracował w bani (łazienny) na dworcu kolejowym miasta Biała Cerkiew. W trakcie trwającego kilka miesięcy śledztwa i przesłuchań aresztowany stwierdził: „Tak, ja rzeczywiście wypowiadałem się na temat mojej niezgody z niektórymi działaniami władz, metodami kolektywizacji. Ale przedstawiałem swoje poglądy w sposób otwarty. Właśnie w tym aspekcie przyznaję się do winy”⁵⁸. W tym samym dniu został aresztowany także inny Polak – Jan Palewski (ur. w 1885 r.), który pracował jako wartownik na stacji kolejowej Bobryńska. Postawiono mu te same zarzuty co Święcickiemu, a mianowicie: „dyskredytacja działań władz sowieckich”, zwłaszcza wypowiadane w sposób otwarty oburzenie z powodu zamykania kościołów i skonfiskowania rolnikom wszystkich zapasów chleba, co spowodowało głód. Wśród zarzutów znalazło się także i to, że przed rewolucją pracował on jako kelner w polskim klubie⁵⁹. Obaj Polacy przez dłuższy czas byli przetrzymywani w więzieniu w Czerkasach. Jak przez kalkę zostały

⁵⁷ *Ibidem*, ks. 3, s. 441.

⁵⁸ Centralnyj derżawnyj archiw hromadśkyh objednań Ukrajiny (dalej CDAHOU), f. 263, op. 1, spr. 46893, k. 4, 6, 9.

⁵⁹ CDAHOU, f. 263, op. 1, spr. 49903, k. 1–1v, 6–7.

sporządzone także akty oskarżenia: „Akta sprawy przekazać do Kolegium Specjalnego przy GPU USRS z wnioskiem odnośnie do zastosowania wobec nich [najcięższego! – aut.] wymiaru ochrony społecznej*** więzienia w obozie koncentracyjnym na trzy lata”. Jednak Kolegium Specjalne przy OGPU – ogólnozwiązkowy pozasądowy organ, który zgodnie z ustanowioną procedurą ostatecznie decydował o losach tej kategorii aresztantów – 13 kwietnia 1932 r. podjęło inną, dość łagodną dla tego rodzaju oskarżenia decyzję: „Zakazać prawa zamieszkania w 12 miejscowościach ZSRS przez trzy lata”⁶⁰. Aleksander Świącicki i Jan Palewski zostali zrehabilitowani w 1989 r.

Na podstawie akt sprawy Feliksa Januszewskiego, przechowywanych w CDAHOU, można zrekonstruować jego drogę do „uzyskania” statusu „minusowca”. Ten samowystarczalny gospodarz, który urodził się w 1901 r. na Kijowszczyźnie, stracił całe swoje mienie w latach 1929–1931. Jednocześnie – jako były kułak – został pozbawiony praw wyborczych. Na tym przeciwności losu jednak dla niego się nie zakończyły. Wiosną 1932 r. został bowiem aresztowany we wsi Snihuriwka w rejonie fastowskim. W rejonowym oddziale GPU USRS wszczęto przeciwko niemu śledztwo z powodu rzekomej agitacji kwestionującej działania władz sowieckich. Po sześciu miesiącach oficer operacyjny tajnego Wydziału Politycznego wspomnianej jednostki GPU meldował do Kijowa: „Śledztwo zakończone, wina udowodniona”. Zabiegał przy tym o skierowanie sprawy do Kolegium Specjalnego i dalej – zesłanie Polaka na północ ZSRS na okres trzech lat. Jednak tym razem los sprzyjał Feliksowi Januszewskiemu. Kolegium Specjalne przy GPU USRS 25 października 1932 r. podjęło łagodniejszą decyzję: „Zakazać prawa zamieszkania w 12 miejscowościach ZSRS” na taki sam okres. Polak z Kijowszczyzny został zrehabilitowany w 1989 r.⁶¹

Czternastego marca 1933 r. aresztowano trzech Polaków z Winniczczyny, a w niedługim czasie „nadano” im status „minusowców”. Dwóch z nich: Franc Marszewski (ur. w 1888 r.), mieszkaniec wsi Jałtuszków w rejonie barskim, oraz Stanisław Niecałkiewicz z miasta Hniwań w rejonie tywriwskim zostało oskarżonych o tzw. agitację i antysowiecką propagandę (art. 54–10 kk USRS). Dwudziestego siódmego kwietnia 1933 r. Kolegium Specjalne przy GPU USRS zakazało im zamieszkania w 12 miejscowościach ZSRS przez trzy lata. Należy dodać, że zostali oni zrehabilitowani w różnym czasie: Niecałkiewicz w 1990 r., a Marszewski w 1995 r.⁶² Sprawa trzeciego Polaka – Andrzeja Markowskiego, urodzonego w 1890 r. we wsi Wanaty w byłej guberni siedleckiej, kierownika sklepu miejscowej cukrowni, zatrzymanego we wsi Kłębówka w rejonie jampolskim na Winniczczynie, została rozpatrzona przez Kolegium Specjalne przy GPU USRS 10 maja 1933 r. ze względu na oskarżenie o szpiegostwo. Decyzja tego pozasądowego organu była taka sama jak w przypadku wyżej wymienionych mężczyzn: „Zakazać prawa zamieszkania w 12 miejscowościach ZSRS przez trzy lata”. Markowski został zrehabilitowany w 1989 r.⁶³

*** Od ros. „miera socialnoj zaszczyty” – środek ochrony społecznej oraz od ros. „miera ugołownogo nakazania” – środek kary kryminalnej – określenie kary w sowieckim prawie karnym (przyp. tłum.).

⁶⁰ CDAHOU, f. 263, op. 1, spr. 46893, k. 16–17 oraz spr. 49903, k. 17.

⁶¹ CDAHOU, f. 263, op. 1, spr. 16105, k. 2, 20–20v.

⁶² Nacionalnyj bank represowanych, wpisy nr 17072, 19067, <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=363141> (dostęp 5 XII 2021 r.).

⁶³ Nacionalnyj bank represowanych, wpis nr 16829, <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=363141> (dostęp 5 XII 2021 r.).

Na pewno nie przez zwykły zbieg okoliczności, lecz z powodu jakichś uwarunkowań, znanych wyłącznie organom karno-represyjnym, 27 kwietnia 1933 r. Kolegium Specjalne przy GPU USRS podjęło decyzję w sprawie kolejnego Polaka – Eduarda Piaseckiego (ur. w 1889 r.)⁶⁴ z Żytomierszczyzny, aresztowanego 15 marca tego roku. Tak samo jak Stanisław Niecałkiewicz i Franc Marszewski został on oskarżony o tzw. antysowiecką propagandę. Identyczny otrzymał również wyrok – „minus 12”. Zrehabilitowano go w 1990 r.⁶⁵

Poddane analizie materiały pozwalają stwierdzić, że wzrost liczby Polaków oskarżonych o antysowiecką agitację pokrywa się w czasie z wdrażaniem kampanii „całkowitej kolektywizacji” oraz – później – zasad funkcjonowania kołchozów. Procesy te wywołały silny opór zarówno ludności ukraińskiej, jak i polskiej. Jak słusznie zauważa Łarysa Jakubowa, polscy chłopci przeważnie nie posiadali dużo ziemi i dlatego – według logiki bolszewickiej wizji budowy nowego świata – należeli do „ubogiego stanu”. W żaden sposób zatem nie mogli być zaliczeni do kategorii „kułaków” i „podkułaków”, podlegających karze odpowiedniej dla „wyzyskiwaczy”⁶⁶, a tym samym nie można ich było poddać rozkułaczaniu, rozstrzelaniu czy zesłaniu na Syberię. Tak więc najbardziej protestujących chłopów, którzy byli krytycznie nastawieni do ładu kołchozowego, zaliczano do „minusowców”. Wyrugowanie z miejsca zamieszkania z zakazem powrotu i zamieszkania w określonych miejscowościach za „antysowiecką agitację” w latach 1929–1933 zastosowano wobec gospodarzy indywidualnych: Andrzeja Rybickiego (ur. w 1871 r.) ze wsi Berezdów⁶⁷, Stanisława Sinickiego (ur. w 1861 r.) ze wsi Silce⁶⁸, Juliana Widłackiego (ur. w 1900 r.) – kołchoźnika ze wsi Jachnowce⁶⁹, Bronisława Dziwulskiego (ur. w 1896 r.) – kołchoźnika ze wsi Łyczówka⁷⁰ oraz wielu innych. Mimo tego, że wyżej wymienieni chłopci byli przeważnie biedni, władze – jak podkreśla Oleh Kałakura – oceniły ich wypowiedzi nie według kryteriów bezpieczeństwa społecznego, lecz przez pryzmat bezpieczeństwa narodowego i zakwalifikowały jako działania wrogiej, zagranicznej (polskiej) agentury⁷¹.

W wyroku wydanym przeciwko Polakom – tak jak to było choćby w przypadku Józefa Korczyńskiego (ur. w 1894 r.), kinooperatora z osiedla Czarny Ostrów – wybrzmiewało więc oskarżenie nie tylko o „antysowiecką agitację”, lecz także o „szpiegostwo”, za które Kolegium Specjalne przy GPU USRS z 27 kwietnia 1933 r. wymierzało karę zakazu zamieszkania w strefie nadgranicznej na okres 3 lat⁷².

W okresie Wielkiego Głodu powodem „ukarania przestrzenia” Polaków znowu stało się „nielegalne przekroczenie granicy” i „kontrabanda”. Tym razem – w odróżnieniu od

⁶⁴ W Narodowym Banku Represjonowanych (Nacionalnyj bank represowanych) odnotowany jest jako Piasnecki (wpis nr 20297). Zob. <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=363141> (dostęp 5 XII 2021 r.).

⁶⁵ *Reabilitowani istorijeju. Winnyćka oblast'*, ks. 4, Winnycia 2012, s. 442.

⁶⁶ Ł. Jakubowa, *Sucilna kolektywizacija w selach etnicznych menszyn: 1930–1935 rr.*, „Problemy istoriji Ukrainy: fakty, sudszenia, poszuky” 2004, t. 11, s. 392–393.

⁶⁷ *Reabilitowani istorijeju. Chmelnyćka oblast'*, ks. 4, s. 1073.

⁶⁸ *Ibidem*, s. 1091.

⁶⁹ *Reabilitowani istorijeju. Chmelnyćka oblast'*, ks. 2, Chmelnyćkyj 2010, s. 622.

⁷⁰ *Ibidem*, s. 649.

⁷¹ O. Kałakura, *Trahedija polakiw USRR u konteksti polityky sucilnoji kolektywizaciji ta henocydu ukrajinskoho narodu*, „Naukowi zapysky Instytutu politycznych i etnonacionalnych doslidzeń im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy” 2008, t. 37, s. 54.

⁷² *Reabilitowani istorijeju. Chmelnyćka oblast'*, ks. 5, Chmelnyćkyj 2014, s. 733.

lat dwudziestych – tego typu działania polskiej wspólnoty miały zupełnie inną motywację i odmienny charakter. „Ryzykowne i niebezpieczne ucieczki przez granicę państwową do sąsiedniej Polski – zauważa Henryk Stroński – były chyba jedynym wyjściem dla bezbronnej ludności polskiej”⁷³. Inną możliwością, nie tylko dla Polaków, ale też dla Ukraińców, były próby przemycenia z zagranicy czegoś do jedzenia, aby uratować się przed śmiercią z głodu. Władze sowieckie kwalifikowały taką strategię przetrwania wyłącznie jako „kontrabandę”.

Bliskość granicy, po drugiej stronie której (gdzie nie było władzy sowieckiej) ludzie nie głodowali, dawało niebezpieczną nadzieję na zdobycie jakiegokolwiek żywności, która mogła stać się ratunkiem w tych nader trudnych czasach. Chociaż granica była pilnie strzeżona, wycieńczeni dorośli, usiłując zdobyć chleb dla swoich umierających z głodu dzieci, w bród, wpław lub łódkami usiłowali przedostać się na drugi, zbawienny brzeg rzeki. Za „kontrabandę” tacy ludzie byli karani „minusem”, tak jak to miało miejsce w przypadku Polki – Heleny Gumiennej (ur. w 1886 r.), kołchoźnicy ze wsi Wołczkowce na Podolu. Kobieta, aresztowaną w marcu 1933 r., zwolniono po tym, jak 30 kwietnia „sądowa Trójka”⁷⁴ przy Kolegium Specjalnym przy GPU USRS orzekła zakaz zamieszkania w ciągu trzech lat w określonych miejscowościach⁷⁵. „Minus” dla Heleny Gumiennej – w porównaniu z rozstrzelaniem i łagami – był aktem łaski władzy. Jednak czy wymierzona kara była rzeczywiście aż takim „miłosierdziem”? Należy przecież wziąć pod uwagę, że ta mało piśmienna czterdziestosiedmioletnia kobieta miała się udać w nieznaną – poza obszar USRS, nie mając nikogo, kto mógłby jej pomóc.

Przy okazji warto podkreślić, że niektórym Polakom udało się przedostać do ojczyzny. Tam zwracali się do polskich władz z prośbą o zezwolenie na pobyt. Inni wpadali w ręce sowieckich pograniczników i – po przedstawieniu im zarzutu o próbę nielegalnego przekroczenia granicy – otrzymywali „minus”, który nie tylko oddalał ich od wymarzonej Polski, lecz także od własnych rodzin i domostw. Decyzjami Kolegium Specjalnego przy GPU USRS wielu Polaków w latach 1932–1933 zostało pozbawionych prawa do zamieszkania w określonych miejscowościach. Wśród tych osób znaleźli się m.in. Bronisław Waśkowski (ur. w 1907 r.) – mało piśmienny pracownik tartaku⁷⁶ oraz Bolesław Kozłowski (ur. w 1911 r.) – mało piśmienny gospodarz indywidualny ze wsi

⁷³ H. Stroński, *Polške naselennia USRR...*, s. 126.

⁷⁴ Wnikliwa analiza akt „minusowców”, którym nadano ten status na początku lat trzydziestych, pozwala stwierdzić, że na Ukrainie decyzje o wysłaniu były podejmowane nie tylko przez związkowe i republikańskie kolegia specjalne, lecz także przez tzw. Trójki. Ten pozasądowy organ został powołany w czerwcu 1929 r. przy Kolegium Państwowego Zarządu Politycznego USRS na mocy decyzji KC KP(b)U w związku ze zbyt dużym obciążeniem Kolegium Specjalnego. Zgodnie z przypisanymi kompetencjami Trójka miała rozpatrywać sprawy karne zakończone przez organy śledcze – oprócz najważniejszych. Te ostatnie miały być przekazywane do Kolegium Specjalnego przy GPU USRS. Natomiast ustalenie statusu spraw, jak też wybranie wśród nich tych najważniejszych, zostało pozostawione w gestii śledczych GPU, którzy przygotowywali akt oskarżenia i proponowali w nim wymiar kary dla „przestępców” – potencjalnych „minusowców”. Wspomniani funkcjonariusze byli bardzo słabo zorientowani w obowiązujących przepisach prawa skodyfikowanego. Stąd nie mogli oni we właściwy sposób rozróżnić i określić odpowiednich numerów artykułów Kodeksu karnego i wskazać tych najcięższych. Na podstawie tych samych przesłanek były zatem podejmowane różne decyzje – zarówno przez Trójki, jak i Kolegium Specjalne. Takie stwierdzenie wynika z analizy życiorysów osób represjonowanych przez wspomniane organy pozasądowe.

⁷⁵ *Reabilitowani istorijeju. Chmelnycka oblast'*, ks. 2, s. 644.

⁷⁶ *Ibidem*, ks. 4, s. 908.

Zielona na Chmielnicy⁷⁷. Czy udało się im się przystosować i urządzić gdzieś poza granicami sowieckiej Ukrainy? Czy wrócili oni do swych domów? Odpowiedź na te pytania nie jest znana.

Podsumowując, należy stwierdzić, iż tworzenie rzeszy „minusowców”, w tym też Polaków-„minusowców”, zaczęło się i przybrało cechy instytucjonalne w latach dwudziestych i na początku lat trzydziestych. Proces rozszerzania trybu „ukarania przestrzenią” był kontynuowany także później, m.in. w ramach kampanii paszportyzacji, która rozpoczęła się w ZSRS pod koniec 1932 r.⁷⁸ Ta dość długotrwała i zmasowana operacja, wraz z wdrażaniem mechanizmów niezbędnych do przygotowywanego Wielkiego Terroru, podniosła kwestię „sanacji” terytorium sowieckiej Ukrainy na wyższy poziom. Rzesza „minusowców” rosła również w trakcie operacji oczyszczania terenów przygranicznych, represjonowania członków rodzin „zdrajców ojczyzny” i „wrogów ludu”, a także podczas rzekomo dobrowolnych (a w rzeczywistości pod przymusem) mobilizacji osób do pracy. Działo się to poprzez szerokie stosowanie „minusa” jako kary dodatkowej dla tych, którzy zostali zesłani do sowieckich łagrów i osiedli specjalnych (*specposiołków*).

Nie ma podstaw ku temu, by stwierdzić, że doświadczenia Polaków-„minusowców” były wyjątkowe. Ich represjonowanie odbywało się według ogólnych zasad stosowanych również do innych osób, którym przypadł w udziale los bycia „sowieckimi obywatelami”. Specyfice doświadczeń ludności polskiej nadawały kształt głównie tereny przez nią zamieszkałe (przeważnie były to miejscowości ze strefy przygranicznej z Polską), a także postrzeganie państwa polskiego jako niebezpiecznego sąsiada. Te dwa czynniki spowodowały wysuwanie wobec mało piśmiennych polskich chłopów zarzutów o szpiegostwo, które dodawano do oskarżeń o „kontrabandę”, „nielegalne przekroczenie granicy”, „antysowiecką agitację” czy szerzenie „kontrewolucyjnych nastrojów”. Poprzez „ukaranie przestrzenią” kształtowano ogólnozwiązkowy obraz Polaków jako szpiegów. Trzeba zaznaczyć, że taki los spotkał również inne „niebezpieczne” grupy narodowościowe, w tym Niemców, Koreańczyków czy Rumunów. Jednak częste oskarżanie Polaków o szpiegostwo na rzecz II RP sprzyjało legitymizacji w świadomości społecznej bardziej surowych represji wobec przedstawicieli narodowości polskiej.

„Minus” jako „ukaranie przestrzenią” – w porównaniu do ostrzejszych prześladowań – był odbierany jako dobrodziejstwo sowieckich władz. Postrzeganie „złego” i „dobrego” w oczach przeciętnych ludzi zaczynało się więc nie od zrozumienia czy rozróżnienia tego, co jest legalne, a co bezprawne, lecz od wdzięczności za to, że zostało się przy życiu.

Dalszych badań wymaga kwestia różnic w wysokości kar za te same „przestępstwa”. Jedni Polacy otrzymywali bowiem „minus”, a inni – łagry lub najwyższy wymiar kary – śmierć przez rozstrzelanie. Nie jest wykluczone, że żonglowanie wyrokami było nie tylko metodą zastraszania jako elementu mechanizmu sowieckiej inżynierii społecznej, lecz także częścią korupcyjnych i nepotycznych praktyk, do których uciekali się

⁷⁷ *Ibidem*, ks. 2, s. 684.

⁷⁸ 27 XII 1932 r. Centralny Komitet Wykonawczy i Rada Komisarzy Ludowych ZSRS uchwaliły wspólne postanowienie O wdrożeniu jednolitego systemu paszportowego w Związku SRS oraz obowiązkowej rejestracji paszportów. 31 grudnia tego roku odpowiednie postanowienie uchwaliły Wszechukraiński Centralny Komitet Wykonawczy i Rada Komisarzy Ludowych USRS.

przedstawiciele sowieckiego systemu represji zarówno w umownym „centrum”, jak też w terenie, na szczeblu lokalnym.

Dramat Polaków-„minusowców”, jak też „minusowców” w ogóle, polega na tym, że ich doświadczenia wyrwania z rodzimej ziemi i dalsza tułaczka po nieznanach i obcych miejscowościach faktycznie nie były odbierane przez nich jako coś wyjątkowego i tragicznego. Nie wywołały zatem potrzeby spisania usystematyzowanych relacji (wspomnień), dzięki którym historycy mogliby ujrzyć wszechstronny obraz trudnego zapewne życia „minusowców”.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Centralnyj derżawnyj archiw hromadśkich objednań Ukrainy (Centralne Archiwum Państwowe Organizacji Społecznych Ukrainy)

f. 263, op. 1, spr. 49903; f. 263, op. 1, spr. 46893; f. 263, op. 1, spr. 16105.

Centralnyj derżawnyj archiw wyszczych orhaniw władzy ta upravlinnia Ukrainy (Centralne Archiwum Państwowe Wyższych Organów Władzy i Administracji Ukrainy)

f. 8, op. 1, spr. 964.

Derżawnyj archiw winnyćkoji oblasti (Archiwum Państwowe Obwodu Winnickiego)

f. R-6023, op. 4, spr.12566.

Źródła publikowane

Chronologiczieskoje sobranije zakonow, ukazow Priezidiuma Wierchownoego Sowietu i postanowlenij Prawitielstwa RSFSR, t. 2: 1929–1939 gg., Moskwa 1959.

Łubianka. Organy WCzK-OGPU-NKGB-MGB-MWD-KGB, 1917–1991. Sprawocznik, sost. A.I. Kokurin, N.W. Pietrow, Moskwa 2003.

Połozhenije o prawach Objedinionnogo Gosudarstwiennogo Politiczieskiego Uprawlenija w czasti administratiwnych wysyłok, ssyłok i zakluczienija w koncentracionnyj lagier', <https://drive.go-ogle.com/file/d/0B5EVzBhAaAbjOWI3eXVxcUxtVWc/view> (dostęp 6 XII 2021 r.).

Reabilitowani istorijeju. Chmelnyćka oblast', ks. 2, Chmelnyćkyj 2009.

Reabilitowani istorijeju. Chmelnyćka oblast', ks. 3, Chmelnyćkyj 2010.

Reabilitowani istorijeju. Chmelnyćka oblast', ks. 4, Chmelnyćkyj 2012.

Reabilitowani istorijeju. Chmelnyćka oblast', ks. 5, Chmelnyćkyj 2014.

Reabilitowani istorijeju. Winnyćka oblast', ks. 4, Winnycia 2012.

Rieabilitirowannyje istoriej. Awtonomnaja Riespublika Krym, ks. 9, Kijew–Simfieropol 2014.

Sbornik zakonodatielnych i normatiwnych aktow o riepriessijach i rieabilitacii żertw politiczieskich riepriessij, otw. za wyp. i sost. E.A. Zajcew, Moskwa 1993.

Stalin i Kaganowicz. Pieriepiska. 1931–1936 gg., sost. O.W. Chlewniuk, R.U. Dewis, L.P. Kosszelewa, E.A. Ris, L.A. Rogowaja [w:] Rossijskaja politiczieskaja encykłopedija, Moskwa 2001.

Stalinskije dieportacii: 1928–1953. Dokumenty, sost. N.L. Poboł, P.N. Polan, Moskwa 2005.

Ugołownoje zakonodatielstwo SSSR i sojużnych riespublik. Sbornik (Osnownyje zakonodatielnyje akty), sost. E.M. Worozekjin, O.I. Gacicho i dr., otw. ried. D.S. Kariew, Moskwa 1957.

Wielki terror: Operacja polska 1937–1938, Warszawa–Kijów 2010 (seria „Polska i Ukraina w latach trzydziestych–czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb

specjalnych”, t. 8)/*Welykyj teror: Polśka operacija 1937–1938*, Warszawa–Kyjw 2010 (serija „Polszcza ta Ukrajina u trydciatych–sorokowych rokach XX stolittia: Newidomi dokumenty z archiwiv specialnych služb”, t. 8).

Zbirnyk uzakoneń ta rozporiadzeń Robitnyczo-Selanskocho uriadu Ukrainy za 1924 r., Ludowy Komisariat Sprawiedliwości, wyd. 4, Charkiw 1924, <http://irbis-nbuv.gov.ua/dlib/item/0000128> (dostęp 8 XII 2021 r.).

Wspomnienia

Ginzburg Je.S., *Krutoj marszrut: Chronika wriemien kulta licznosti*, Moskwa 1990.

Pietrus K., *Uzniki komunizmu*, Moskwa 1996.

Sołżenicyn A., *Archipelag GULAG: 1918–1956. Opyt chudożestwiennogo proizwiedienija: Polnoje izdanije w odnom tomie*, Charków–Biełgorod 2014.

Opracowania

Bajburin A., *Wwiedienije pasportnoj sistemy w SSSR*, <http://albertbaiburin.ru/cntnt/aktualnie-okna/vedenie-pasport-noy-sistemi-v-sss.html> (dostęp 6 XII 2021 r.).

Bauman Z., *Modernity and the Holocaust*, Ithaca 1991.

Bażan O., Zołotariow W., „Polśka operacija” NKWS 1937–1938 rr. *Pidhotowka nakazu nr 00485 w Kyjiwśkij ta Charkiwśkij oblastiach*, „Krajeznawstwo” 2019, nr 3.

Brown K., *Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*, Cambridge (MA) 2004.

Chandler A., *Institutions of Isolation Border Controls in the Soviet Union and Its Successor States, 1917–1993*, Montreal–Kingston–London–Buffalo 1998.

Conquest R., *The Great Terror: A Reassessment*, New York 1990.

Davies N., *White Eagle, Red Star, the Polish-Soviet War, 1919–20*, London 2003.

Dullin S., *La frontière épaisse. Aux origines des politiques soviétiques (1920–1940)*, Paris 2014.

Dzwonkowski R. SAC, *Glód i represje wobec ludności polskiej na Ukrainie (1932–1933, 1946–1947)*, „Teka Komisji Historycznej” 2012, vol. IX, s. 203–223, <http://old-panol.ipan.lublin.pl/wydawnictwa/THist9/Dzwonkowski.pdf> (dostęp 6 XII 2021 r.).

Fielsztinskij Ju., *K istoriji naszej zakrytosti: Zakonodatielnyje osnovy sowietskoj immigracionnoj i emigracionnoj politiki*, Moskwa 1991.

Getty J., Naumov O., *The Road to Terror: Stalin and the Self-Destruction of the Bolsheviks, 1932–1939*, New Haven 1999.

Giddens A., *The Consequences of Modernity*, Stanford 1990.

Hagenloh P., „Police, Crime, and Public Order in Stalin’s Russia, 1930–1941”, maszynopis rozprawy doktorskiej, University of Texas, 1999.

Jakubowa Ł., *Sucilna kolektywizacija w selach etnicznych menszyn: 1930–1935 rr.*, „Problemy istoriji Ukrainy: fakty, sudżennia, poszuky” 2004, t. 11.

Jarmysz O., Okipniuk W., *Osobyłwa narada pry Kolehiji DPU URSR [w:] Welyka ukrajinska jurydyczna encykłopedija: u 20 tomach, t. 1: Istorija derżawy i prawa Ukrainy*, Charkiw 2016.

Kałakura O., *Trahedija polakiw USRR u kontekstii polityky sucilnoji kolektywizaciji ta henocydu ukrajinskocho narodu*, „Naukowi zapysky Instytutu politycznych i etnonacionalnych dosliżeń im. I.F. Kurasa NAN Ukrainy” 2008, t. 37.

Kołosow W.A., Polan P.M., *Ograniczenije tierritorialnoj mobilnosti i konstruirowanije prostranstwa ot stalinskoj epochi do naszych dnjej [w:] Rieżimnyje ludi w SSSR*, Moskwa 2009.

- Kupczak J., *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1938*, Wrocław 1994.
- Marczuk W., *Nelehalnyj towaroobih na „wołyńskijskij” dilanci polsko-radianskocho kordonu w 1920–1924 rokach* [w:] *Naukowi zapysky nacionalnoho uniwersytetu „Ostrożka akademijska”*, Ostroh 2020 (serija „Istoryczni nauky”, t. 30).
- Metiuż M., *Ograniczenieje swobody prożywanija i pieriedwiżenija w Rossiji (do 1932 g.)*, „Woprosy istoriji” 1994, nr 4.
- Mozochin O.B., *Prawo na riepriessii: wniesudiebnyje połnomoczija organow gosudarstwiennoj biezopasnosti, 1918–1953*, Żukowskijskij–Moskwa 2006.
- Muan N., *Pasportnaja sistema i wybor miesta żytelstwa w Rossii i Sowietkom Sojuzie*, „Nie-prikosnowiennyj zasap” 2005, nr 4.
- Muzyczenko P., *Istorija derżawy i prawa Ukrajiny*, Kyjiw 2006.
- Olijnyk M.P., *Kontrabanda i borot’ba z neju na Podilli w roku nepu*, „Istorija torhiwli, podatkiw ta myta” 2012, nr 2, s. 135–141, http://nbuv.gov.ua/UJRN/itpm_2012_2_18 (dostęp 7 XII 2021 r.).
- Okipniuk W.T., *Derżawne polityczne upravlinnia USRR (1922–1934): Istoryko-jurydycznyj analiz*, Kyjiw 2002.
- Paszczenko D.A., *Stanowlennia ta ewolucija reżymnoji systemy w Radianskij Ukraini (1917–1953 rr.)*, Winnycia 2019.
- Perepełycia I., *Sowiecka paszportyzacija jak zasib moskowskocho ponewolennia i teroru*, „Wyzwolnyj szlach” 1953, t. 11 (73).
- Polan P., *Gieografija nieswobody: ob infrastrukturie dieportacij i sowietsoj rieżymnosti*, <http://demoscope.ru/weekly/2015/0651/analit04.php> (dostęp 6 XII 2021 r.).
- Polan P.N., *Nie po swojej wole: Istorija i gieografia prinuditielnych migracij w SSSR*, Moskwa 2001.
- Politycznyj teror i teroryzm w Ukraini: XIX–XX st. Istoryczni narisy*, Kyjiw 2002.
- Popow W.P., *Pasportnaja sistemi w SSSR (1932–1976 gg.)*, „Socis” 1995, nr 8.
- Rublow O., *Szkic do istoriji zahybeli ukrajinskoji „Połoniji”, 1930-ti roky*, „Istoriohraficzni doslidżennia w Ukraini” 2003, nr 13, s. 275–319, http://resource.history.org.ua/publ/graf_2003_13_1_275 (dostęp 6 XII 2021 r.).
- Rublow O., Reprynczew W., *Represiji proty polakiw w Ukraini u 1930-ti roku*, „Z archiwiv WUCzK--GPU-NKWD-KGB” 1995, nr 1/2 (2/3).
- Scott J.C., *Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*, New Haven 1998.
- Shearer D., *Stalin at War, 1918–1953. Patterns of Violence and External Threat*, „Jahrbücher für Geschichte Osteuropas” 2018, Bd. 66, Heft 2.
- Sommer T., *Operacija antypolska NKWD 1937–1938. Geneza i przebieg ludobójstwa popelnionego na Polakach w Związku Sowieckim*, Gdańsk 2020.
- Stronśkyj H., *Polśke naselennia USRR w umowach Hołodomoru 1932–1933 rr.*, „Ukrajinskyj istorycznyj żurnal” 2017, nr 4.
- Stronśkyj H., *Zlet i padimnia. Polśkyj nacionalnyj rajon w Ukraini w 20–30-ch rokach*, Ternopil 1992.
- Strońsca H., *Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939*, Warszawa 1998.
- Szirer D., *Stalinskij wojennyj socializm: repriessii i obszczieswiennyj poriadok w Sowietkom Sojuzie, 1924–1953 gg.*, Moskwa 2014.
- Tokariewa S., *Policejskij nadzor w Rossijskoj Impierii*, „Woprosy istoriji” 2009, nr 6.

- Wronńska T., *Powtornyky: pryreczeni branci GUŁAGu (1948–1953 rr.)*, Kyjiw 2019.
- Wronńska T., *Reżymno-obmeżuwalni zachody organiw władzy na wyzwolenij terytoriji Ukrainy pid czas Welykoji Wiczyznianoji Wijnny ta w perszi powojenni roky*, „Storinky wojennoji istoriji Ukrainy” 1997, t. 1.
- Wronńska T., Stiażkina O., *Minusnyky: pokarani prostrom*, Kyjiw 2021.
- Wronńska T.W., Kulczyćkyj S.W., *Radianska pasportna systema*, „Ukrajńskijskyj istorycznyj žurnal” 1999, nr 3/4.
- Wynnyczenko I., *Ukraina 1920–1980-ch: deportaciji, zaslannia, wyslannia*, Kyjiw 1994.
- Zarećka T., *Polśke naselennia USRR u 1920-ti roky: perechid do radianskoho sposobu žyttia*, „Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudżennia, poszuki” 2006, t. 15.
- Zima W.F., *Czelowek i vlast’ w SSSR w 1920–1930-je gg.*, <http://www.fedy-diary.ru/library-pages/v-fzima-chelovek-i-vlast-v-sssr-v-1920-1930-e-gody-politika-repressij-chast-i/> (dostęp 7 XII 2021 r.).

Strony internetowe

- Nacionalnyj bank represowanych, <http://www.reabit.org.ua/nbr/?ID=363141> wpisy nr 17072, 19067, 16829, 20297, 11364, (dostęp 5 XII 2021 r.).

STRESZCZENIE

Artykuł poświęcony jest tzw. minusowcom – praktycznie nieznannej kategorii ofiar terroru politycznego, których ukarano poprzez wysiedlenie ze stałego miejsca zamieszkania wraz z zakazem osiedlania się w wyznaczonych miejscowościach ZSRS, których wykaz („minus geograficzny”) był zamieszczany w specjalnych rozporządzeniach. W wyrokach organów pozasądowych wymierzonych przeciwko takim obywatelom znajdujemy zazwyczaj następujące określenia: „minus 6”, „minus 12”, „minus 15”. Stąd właśnie pochodzi nazwa, a zarazem piętno: „minusowcy”. Do tej kategorii zaliczano m.in. tych, którzy otrzymali zakaz zamieszkania w miejscowościach objętych tzw. paszportyzacją, czyli wydawaniem ich mieszkańcom paszportów wewnętrznych (dowodów osobistych). Ten rodzaj dyskryminacji rozciągnięto również na wszystkich skazanych z „politycznych” artykułów kodeksów karnych republik ZSRS, ponieważ zabranianie osiedlania się w miejscowościach objętych zakazem przedłużało represje. Spośród ogółu „minusowców” wyodrębniono Polaków, których – wśród innych „ukaranych przestrzenią” na sowieckiej Ukrainie – reżim stalinowski uważał za jednych z najbardziej niebezpiecznych oponentów władzy. W oparciu o szeroką bazę źródłową w artykule została przedstawiona logika tworzenia przez bolszewików zakazów i ograniczeń osiedleńczych. Poddano analizie proces formułowania bazy prawnej dla tego typu represji, omówiono przykłady społeczno-politycznych portretów Polaków, którzy znaleźli się w trybach mechanizmu bolszewickiej inżynierii społecznej.

Słowa kluczowe: terror, represje, kara administracyjna, wysiedlenie, przymusowe wydalenie, dyskryminacja, „minusowcy”, tereny objęte zakazem.

ABSTRACT

This article is devoted to the so-called ‘minusowcy’ (‘minuses’) – a practically unknown category of victims of political terror, who were punished by expulsion from their permanent place of residence and banned from settling in designated areas of the USSR, whose list (‘geographical minus’) was included in special decrees. In the judgments of non-judicial bodies against such citizens, we usually find the following terms: ‘minus 6’, ‘minus 12’, and ‘minus 15’ [e.g. ‘minus 6’, is six cities – Moscow, Kharkov, Odessa, Rostov-on-Don, Kiev, Leningrad – from which these citizens were banned from living in.] This is where the name ‘minusowcy’ originated, as well as the stigma connected to it. This category included, among others, those who were forbidden to live in areas subject to ‘passportization,’ i.e. the issuing of internal passports (identity cards) to their inhabitants. This type of discrimination was also extended to all those convicted under the ‘political’ articles of the USSR’s criminal codes, as banning settlement in prohibited locations prolonged the repression. The Stalinist regime deliberately placed Poles in one of the leading positions from amongst the other ‘space-punished’ populations in Soviet Ukraine, singling them out from the ‘minuses,’ as they considered the representatives of this nation to be among the most dangerous opponents of the authorities. Based on a wide range of sources, the article presents the logic behind the Bolshevik creation of settlement bans and restrictions, analyses the process of formulating the legal basis for such repressions and discusses examples of socio-political portraits of Poles who found themselves in the cogs of the Bolshevik social engineering machine.

Keywords: terror, repression, administrative punishment, resettlement, forcible expulsion, discrimination, ‘minusowcy,’ prohibited areas.